

Vergeten glorie?

De slag bij Waterloo in het collectieve geheugen van Nederland, 1815-1965

Martin Steegmans

Erasmus Universiteit Rotterdam
Erasmus School of History, Culture & Communication
Master History of society
Collegejaar 2010/2011
Thesisbegeleider: prof.dr. Maria Grever
Tweede lezer: dr. Ben Schoenmaker
Student: Martin Steegmans (311064)

Inhoudsopgave

Voorwoord	1
Hoofdstuk 1: Inleiding	2
1.1 Vraagstelling en deelvragen	2
1.2 Theoretisch kader	4
1.3 Bronnen en methoden	8
Hoofdstuk 2: De Nederlandse rol in de veldtocht van 1815	10
2.1 De aanloop	10
2.2 De veldslagen op 16 juni	11
2.3 Waterloo, 18 juni 1815	12
2.4 Resultaten van de veldtocht	14
Hoofdstuk 3: Het slagveld van Waterloo afgescheurd van Nederland	16
3.1 De afscheiding van de Zuidelijke Nederlanden	17
3.2 Vaderlandse geschiedenis voor en na 1830	20
3.3 Kranten over Waterloo in de negentiende eeuw	30
3.4 Conclusie	40
Hoofdstuk 4: De slag bij Waterloo in een verzuild landschap	42
4.1 Verdeeldheid in de samenleving	43
4.2 Verzuild Waterloo-onderwijs	44
4.3 Zuilkranen over 1815	52
4.4 Conclusie	64
Hoofdstuk 5: Waterloo in de schaduw van de Tweede Wereldoorlog	66
5.1 Oorlog en bezetting	67
5.2 Waterloo in de schoolboeken vóór en ná de oorlog	69
5.3 Kranten over 1815 voor en na de bezetting	72
5.4 Conclusie	82

Hoofdstuk 6: Slotbeschouwing	84
Bronnen en literatuur	88
Bijlage 1: Geraadpleegde geschiedenismethoden en schoolboeken	92
Bijlage 2: Geraadpleegde kranten	100

Voorwoord

Om een groot project als een masterthesis succesvol en met plezier af te ronden is veel doorzettingsvermogen, discipline en hulp nodig. Ik ben daarom ook erg tevreden dat ik de thesis met goed gevolg heb afgerond. Gaarne wil ik dan ook enkele woorden van dank richten tot mensen die mij de afgelopen maanden hebben geholpen.

Allereerst wil ik Maria Grever bedanken die mijn begeleidster is geweest. Zij heeft mij geholpen om het academisch peil van deze thesis in stand te houden. Ze hield me scherp door aan te geven wat wetenschappelijk interessant is en waar ik nog moest bijschaven of aanvullen. Zonder haar had deze thesis er heel anders uitgezien.

Ook Ben Schoenmaker, mijn stagebegeleider van het NIMH wil ik danken. De gesprekken met hem hernieuwden mijn interesse in het onderwerp en gaven mij goede nieuwe inzichten. Overigens ben ik erg tevreden over mijn stage bij het NIMH waar ik veel heb geleerd. Bovendien waren de gesprekken met de medewerkers zeer hulpvol.

Voor het verkrijgen van alle bronnen heb ik vaak een beroep gedaan op het Onderwijsmuseum. De medewerkers van dit mooie museum, onder wie Jacques Dane en Hans van den Beld, wil ik bedanken voor het vergemakkelijken van de zoektocht naar de benodigde schoolboeken.

Daarnaast wil ik ook mijn vrienden en klasgenoten bedanken. Mijn studiegenoten Darragh, Tjeerd, Pascal en Iris hebben mij vaak van goed en nuttig commentaar voorzien. Met name Iris Poesse was er vaak voor mij als klankbord en morele steun. Ook wil ik mijn vrienden buiten school bedanken waar ik de nodige steun kreeg.

Ten slotte wil ik nog mijn familie bedanken. Mijn zussen en ouders staan altijd voor mij klaar wanneer ik steun nodig heb. Mijn ouders hebben mij de kans en de middelen gegeven om te studeren en hebben mij geïnspireerd om door te gaan in lastige tijden. Mijn moeder ben ik ook zeer veel dank schuldig vanwege al het grammaticale en stilistische commentaar dat zij heeft geleverd.

Zonder al deze mensen waren de afgelopen maanden een stuk moeilijker geweest.

Martin Steegmans

Zierikzee, 22 augustus 2011

Hoofdstuk 1

Inleiding

De slag bij Waterloo in 1815 was een belangrijke en bekende veldslag in de politieke geschiedenis van Europa. Napoleon werd definitief verslagen en de overwinnaars, onder wie de Nederlanders, kwamen als helden uit de oorlogskroon. Waterloo lag in 1815 in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, maar in 1830 werd het zuidelijk deel onafhankelijk. Dit had tot gevolg dat Waterloo niet meer binnen het gebied van het koninkrijk lag en van de geografische kaart verdween. In het laatste kwart van de negentiende eeuw begon de verzuiling, die tot diep in de twintigste eeuw grote invloed op de maatschappij had. Ook hierdoor ontstond een diversiteit in het vertellen van de geschiedenis. Waterloodag, 18 juni, werd in Nederland als nationale feestdag gevierd tot de Tweede Wereldoorlog. In 1965 was Waterloo vervaagd binnen het collectieve geheugen van Nederland. In deze master thesis bestudeer ik het verloop van deze herinnering.

Hieronder doe ik kort de opzet van mijn onderzoek uit de doeken. Eerst komen mijn onderzoeksvraag en deelvragen aan bod, dan schets ik een theoretisch kader en tenslotte worden de geraadpleegde bronnen geïntroduceerd.

1.1 Vraagstelling en deelvragen

Mijn onderzoek gaat over het collectieve geheugen van Nederland. Ik heb het concept geheugen toegepast op de slag bij Waterloo als casus. De betekenis van de Waterlooherinnering wordt geanalyseerd door vijf steekjaren te onderzoeken: 1825, 1865, 1915, 1935 en 1965. Hieronder vallen het 50^e, 100^e en 150^e herdenkingsjaar. De behandelde onderzoeksvraag is:

Welke plaats heeft de slag bij Waterloo in het collectieve geheugen van Nederland van 1815 tot 1965? In hoeverre is de betekenis van deze gebeurtenis veranderd en waarom?

Ieder van de drie deelvragen stelt een belangrijke factor centraal die mogelijk invloed had op het veranderen van de Waterlooherinnering.

Deelvraag 1: *In hoeverre verschilde de betekenis van Waterloo vóór en ná de onafhankelijkheid van België?*

Deelvraag 2: *Op welke wijze had de verzuiling invloed op de Waterlooherinnering?*

Deelvraag 3: *Wat is de rol geweest van de Tweede Wereldoorlog voor de betekenis van de slag bij Waterloo in het collectieve geheugen?*

De operationalisering van de deelvragen vereisen ieder twee steekjaren waarin de Waterlooherinnering wordt vastgesteld. De onafhankelijkheid van België in 1830 kan niet worden gemeten door enkel het jaar 1865 te onderzoeken, dus onderzoek ik ook 1825 en zet ik deze twee jaren tegenover elkaar. Bij de tweede deelvraag staat het proces van de verzuiling centraal. Deze begon aan het einde van de negentiende eeuw en brokkelde af in de jaren '60 van de twintigste eeuw. Voor de tweede deelvraag koos ik de onderzoeksjaren 1915, het 50^e herdenkingsjaar en 1935, vlak voor de Tweede Wereldoorlog. Om na te gaan of de Tweede Wereldoorlog van grote invloed was op het veranderen van de Waterlooherinnering onderzoek ik de jaren 1935 en 1965.

De Waterlooherinnering in Nederland is door de jaren heen flink veranderd. Op dit moment neemt de slag van 18 juni 1815 geen belangrijke plaats in het collectieve geheugen van Nederland in. Het is zelfs niet terug te vinden in de nationale canon.¹ Opmerkelijk, aangezien de veldslag een belangrijke gebeurtenis was.² Allereerst is het een belangrijke militaire slag geweest op het toenmalig grondgebied van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Daarnaast kwam de politieke stabiliteit van Europa door deze slag weer in balans. Bovendien vocht de latere koning Willem II ook op de velden bij Waterloo en raakte daar zelfs gewond. Het feit dat Waterloo nu buiten de huidige Nederlandse grenzen ligt, is voor velen reden om aan te nemen dat het niet tot 'onze' geschiedenis behoort. In deze misvatting zie ik mijn maatschappelijke taak als historicus om Waterloo opnieuw voor het voetlicht te brengen. Uiteraard bezit ik niet de middelen en de autoriteit om Waterloo in te voeren als venster in de Nederlandse canon, maar dit is ook niet mijn taak als historicus. Mijn opdracht is te onderzoeken en te verduidelijken.

¹ <http://www.entoen.nu/> (25-08-2011), Maria Grever en Kees Ribbens, 'De historische canon onder de loep', *KLEIO* 7 (2004), 2-7.

² Guido Fonteyn, 'Waterloo: de Leeuw. Over de Slag bij Waterloo die nog altijd aan de gang is', in Jan Bank en Marita Mathijssen (eds.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2006) 72-81, 72 en 78.

Als academisch historicus tracht ik te verklaren wat er gebeurde met de Waterlooherinnering en in hoeverre Waterloo is vervaagd of verdwenen uit het collectieve geheugen van de Nederlandse natie. Beide concepten - natie en geheugen - zijn in de huidige geschiedwetenschap veelbesproken thema's. Allereerst is de natie al een moeilijk definieerbaar begrip en onderhevig aan eindeloze discussie. Maar ook het collectieve geheugen van een natie is onderhevig aan theoretische discussie. De invulling van een collectief geheugen is niet statisch, maar een dynamisch proces.³ Daardoor was het mogelijk dat Waterloo in het ene tijdperk nadrukkelijker aanwezig was dan in het andere.

1.2 Theoretisch kader

Om mijn onderzoeksvraag en de deelvragen te kunnen beantwoorden, gebruik ik voor het empirisch onderzoek een theoretisch kader. Hierin spelen de begrippen geheugen, herinnering en natie een sleutelrol. Wat betreft het concept 'collectieve herinnering', geeft historica Maria Grever aan dat individuele en collectieve herinnering altijd met elkaar verbonden zijn. Collectieve herinneringen: teksten, dagen op de kalender, rituelen, monumenten enzovoorts, verwijzen naar gemeenschappelijke historische ervaringen of construeren die.⁴ Collectieve herinneringen hebben echter niet altijd betrekking op een historische realiteit. Ze kunnen ook gebaseerd zijn op legenden en mythen.⁵ Een ander concept dat Grever gebruikt is epische concentratie. Geschiedschrijving en andere historische representaties kunnen zich fixeren op bepaalde personen, ideeën en gebeurtenissen die steeds in de historische beeldvorming terugkeren.⁶

Ook Eviatar Zerubavel gaat in op de notie 'collectief geheugen'. Hij heeft het over *mnemonic communities*, oftewel herinneringsgemeenschappen. De leden van deze gemeenschappen herdenken dan dezelfde personen en gebeurtenissen.⁷ Echter niet de gehele geschiedenis wordt herinnerd door de gemeenschap. Van jongs af aan worden de leden van de gemeenschap aangeleerd wat zij moeten herinneren en wat zij moeten vergeten. Dit onderwijs in herinnering wordt door Zerubavel *mnemonic socialization* genoemd.⁸ Gemeenschappen herdenken vaak tegelijk, zelfs op verschillende plekken in de wereld. Dit noemt hij

³ Jansen, Harry, *Triptiek van de tijd. Geschiedenis in drievoud* (Nijmegen 2010) 39.

⁴ Maria Grever, 'Visualisering en collectieve herinneringen 'Volendams meisje' als icoon van de nationale identiteit', *Tijdschrift voor geschiedenis* 117 / 2 (2004) 207-229, 211-212.

⁵ Grever, 'Visualisering en collectieve herinneringen', 218

⁶ Maria Grever en Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Den Haag/Amsterdam 2007) 53.

⁷ Eviatar Zerubavel, *Time Maps. Collective memory and the social shape of the past* (Chicago 2003) 4.

⁸ Zerubavel, *Time Maps*, 5.

mnemonic synchronization.⁹ Ook nationale kalenders komen uit dit idee voort. Nationale kalenders geven volgens Eviatar Zerubavel op een duidelijke wijze de vorming van de, nationale identiteit weer. Allereerst spelen ze een belangrijke rol in de *mnemonic socialization*: wat herinnerd wordt en wat niet. Daarnaast spelen ze een belangrijke rol in de synchronisatie van tijdsbeleving en herdenkingen.¹⁰

Aleida Assmann maakt een duidelijk onderscheid tussen geheugen en herinnering. Zij geeft aan dat herinneringen veranderlijk zijn: ze worden aangetast door de tijd en vaak aangepast door nieuwe gebeurtenissen. Hierdoor komen herinneringen ook in de verdrukking. Het geheugen is echter statischer volgens Assmann, omdat er een kunstmatige ervaringsruimte wordt gecreëerd. Binnen deze kunstmatige ervaringsruimte wordt vastgehouden aan het verleden door geheugenplaatsen als handvaten te gebruiken. Op deze manier wordt een bepaalde tijd of gebeurtenis als het ware bevroren.¹¹ Assmann reageert hiermee op het werk van Friedrich G. Jünger. Deze stelt het geheugen gelijk aan het denken: wat je geleerd wordt of wat je zelf leert. Hij geeft aan dat herinneren, in tegenstelling tot uit het hoofd leren, geen opzettelijke daad is. Herinneringen zijn reconstructies van persoonlijke ervaringen, die weliswaar zijn verschoven, vervormd, opnieuw geëvalueerd en vernieuwd, maar je herinnert je iets of je herinnert je iets niet. Herinneringen kunnen dus niet aangeleerd worden meent Jünger.¹²

Herinneringen kunnen misschien niet worden aangeleerd, maar ik ben wel van mening dat mensen collectief herinneren. Nederlanders, geboren na de Tweede Wereldoorlog, zouden hieraan geen herinnering hebben, volgens de theorie van Jünger. Maar zij herinneren deze oorlog wel met de rest van Nederland. Dit is omdat de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog wortel heeft geschoten in wat Assmann de kunstmatige ervaringsruimte noemt. In dit geval het collectieve geheugen van de natie Nederland. Dit is een belangrijk punt aangezien geen enkel collectief in Nederland een directe herinnering heeft aan de slag bij Waterloo. Er zijn wel collectieven die de veldslag herinneren, bijvoorbeeld *re-enactment* groepen, omdat de veldslag in hun collectieve geheugen een belangrijke plaats heeft ingenomen. Als zij dan de slag bij Waterloo herdenken is er toch sprake van een collectieve herinnering, ondanks het feit dat zij niet leefden in 1815. Hier komen we dus op een contradictie, een directe herinnering is niet nodig om een collectieve herinnering in stand te

⁹ Zerubavel, *Time Maps*, 4.

¹⁰ Idem, 47

¹¹ Aleida Assmann, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (München 1999) 29.

¹² Friedrich G. Jünger, *Gedächtnis und Erinnerung* (Frankfurt am Main, 1957) 48.

houden. Als een gebeurtenis of proces een plaats heeft gekregen in het collectieve geheugen is er dus sprake van een collectieve herinnering. Een collectieve herinnering is maar een onderdeel van het collectieve geheugen, de kunstmatige poel van historische gebeurtenissen, processen en personen.

Hoe een collectieve herinnering door de loop van de tijd komt goed terug in het boek van Susan Hogervorst, waarin zij twee soorten collectief geheugen toepast op de herinneringscultuur van Ravensbrück in navolging van Jan en Aleida Assmann. Zo is er het communicatief geheugen, de actieve overdracht tussen personen van verschillende generaties. Bijvoorbeeld oma, die nog vertelt over de Tweede Wereldoorlog of haar geschiedenislessen over Waterloo. Dan is er ook nog het cultureel geheugen, wat 'ons' stuurt in onze handelingen en waarnemingen. Hier wordt gedacht aan monumenten rituelen, tradities, instituties en gecanoniseerde teksten. Hier is de herinnering niet meer afhankelijk van personen, maar ligt in de cultuur zelf en is dus niet gebonden aan een tijdsperiode van 75 tot 100 jaar.¹³

Een natie steunt dus op een collectief geheugen. In elk geval sinds 1882 is het concept natie al onderwerp van discussie. Ernest Renan, stelt in dat jaar dat ras, taal, religie, geografie en het gemeenschappelijke belang van een collectief niet de doorslag geven voor het vormen of het bestaan van een natie.¹⁴ De natie is een geestelijk beginsel, bestaande uit een heden en een verleden. In dit heden is een verlangen samen te leven en emoties te delen en hiervoor wordt geput uit een enorme hoeveelheid herinneringen.¹⁵ Deze herinneringen komen voort uit twee soorten gebeurtenissen, die van glorie en die van verdriet. Rouw speelt volgens Renan een grotere factor dan de glorie, aangezien rouw aanspoort tot gemeenschappelijke inspanning.¹⁶ In het geval van Waterloo is er sprake van beide. Er is glorie, vanwege de overwinning, rouw vanwege de vele offers die gebracht zijn. Glorie en rouw kunnen samen worden herinnerd, herbeleefd en in de toekomst misschien opnieuw worden gedeeld. Niet alle gebeurtenissen moeten worden herinnerd, sommigen moeten vergeten worden, bijvoorbeeld de gewelddadige manier waarop een natie tot stand komt. De geschiedenis die de natie voedt, kan ook een bedreiging vormen.¹⁷ Volgens Renan, is de natie is een solidair collectief, dat

¹³ Susan Hogervorst, *Onwrikbare herinnering. Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945 en 2010* (Hilversum 2010) 20.

¹⁴ Renan, *Wat is een natie?*, 32-33, 40-41, 45-50.

¹⁵ Idem, 52.

¹⁶ Idem, 54.

¹⁷ Idem, 18.

bereid is offers, die in het verleden zijn gebracht, opnieuw te brengen. Hieraan ligt een uitgesproken verlangen om samen te leven ten grondslag.¹⁸

De meer recente historicus Ernest Gellner geeft aan dat naties normatief, toevallig en tijdelijk zijn. Dit houdt in dat twee mensen enkel en alleen deel zijn van eenzelfde natie als zij dezelfde cultuur delen. Cultuur is dan het systeem van ideeën, tekens, associaties en normen van gedrag en communicatie.¹⁹ Dit komt deels overeen met de theorie van Benedict Anderson. Hij meent dat nationaliteit een cultureel artefact is.²⁰ De natie is een politieke gemeenschap, die zowel inherent als soeverein wordt verbeeld. Het is een gemeenschap omdat er sprake is van een diepe en brede kameraadschap. De gemeenschap is soeverein, omdat de soevereiniteit bij het volk ligt en niet meer bij God.²¹

Anderson geeft aan dat het lezen van kranten een fundamentele factor is in het nationaal besef en voor het bestaan van de natie op zich.²² De visie van Henk te Velde sluit hierop aan. Hij is van mening dat nationaal besef en nationalisme worden bepaald door de cultureel-intellectuele achtergrond van bepaalde denkrichtingen en meningen. In schoolboeken en kranten komt deze cultureel-intellectuele achtergrond aan de oppervlakte en daarom zijn beide media uitermate geschikt om het collectief geheugen van een natie te onderzoeken.²³ Kranten laten zien hoe er tijdens de Waterloo-oorlogen wordt gedacht en herdacht, dit is vaak niet geregisseerd maar zijn uitingen van emoties over dit deel van de Nederlandse geschiedenis. Via de dagbladen is het mogelijk een goed tijdsbeeld te krijgen van het onderzoeksjaar. Schoolboeken laten daarentegen zien hoe er over langere termijn werd gedacht over de veldtocht van 1815. Ook laten schoolboeken zien wat de gemeenschap vond dat de jeugd moest leren. Dit komt overeen met Zerubavels notie van *mnemonic socialization*, welke zaken moeten worden herinnerd en welke niet. Zij vullen elkaar dus goed aan in een studie naar de plek van Waterloo in het collectief geheugen. Uiteraard zijn er ook nog andere mogelijke primaire bronnen die een inzicht geven in het collectief geheugen van Nederland van vroegere jaren, maar gezien de tijd en ruimte van deze thesis heb ik de keuze gemaakt voor dagbladen en schoolboeken.

¹⁸ Renan, *Wat is een natie?*, 54.

¹⁹ Ernest Gellner, *Nations and nationalism* (Amsterdam 2006) 6-7.

²⁰ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London 1991) 4.

²¹ Anderson, *Imagined Communities*, 6-7.

²² Idem, 35.

²³ Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992) 12.

1.3 Bronnen en methoden

Voor deze thesis heb ik diverse dagbladen en schoolboeken bestudeerd. De dagbladen komen uit de krantencatalogus van de Koninklijke Bibliotheek; de wetenschappelijke literatuur uit de collectie van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), beide instanties zijn gevestigd in Den Haag. De schoolboeken zijn verzameld uit verschillende collecties. De historisch didactische collectie van de Erasmus Universiteit en het Nationaal Onderwijsmuseum uit Rotterdam; de boeken van 1825 komen uit de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam. Van de Universiteit Utrecht en Tresoar uit Leeuwarden heb ik ook nog één boek gebruikt.

Van elk jaar onderzoek ik een neutraal-liberaal, katholiek en orthodox-protestants dagblad en schoolboek, met uitzondering van 1825 omdat Nederland toen nog niet gekenmerkt werd door afzonderlijke religieuze en levensbeschouwelijke zuilen. Dit, om een zo representatief mogelijk beeld te geven van de Nederlandse samenleving. Een sociaal-democratisch dagblad en schoolboek onderzoek ik niet vanwege het feit dat deze in alle onderzoeksjaren lastig tot niet te vinden zijn. Per jaar onderzoek ik dus telkens drie schoolboeken en kranten. De gebruikte schoolboeken waren bestemd voor het middelbaar onderwijs. In 1825 heb ik echter schoolboeken voor het lager onderwijs moeten gebruiken doordat ik geen boeken kon vinden voor het middelbaar onderwijs. Bij de dagbladen uit hetzelfde jaar stuitte ik ook op een probleem, namelijk de grootte van de kranten en de inperking van de persvrijheid. Een laatste uitzondering betreft de kranten van 1865. In dit jaar was er wel al een katholiek dagblad en een neutraal-liberaal dagblad, maar nog geen orthodox-protestants. Deze ontbreekt dan ook in het onderzoek. (Zie verder bijlage 2).²⁴

Gezien het feit dat schoolboeken meerdere jaren worden gebruikt, moet ik genoeg nemen met schoolboeken rond het jaar van onderzoek. Latere drukken van een schoolboek gebruik ik niet voor mijn onderzoek. Een vierde druk uit 1921 van een schoolboek dat in 1915 voor het eerst werd uitgebracht gebruik ik niet, maar een vierde druk in 1965 van een schoolboek uit 1950 gebruik ik wel. Bij de kranten is dit een stuk gemakkelijker. Daar onderzoek ik de uitgebrachte bladen tussen 10 en 21 juni van iedere krant. Deze periode is gekozen, omdat die het tijdsbestek van de veldtocht van 1815, van 15 tot 18 juni, omvat.

De analyse van de schoolboeken en kranten is tweeledig. Allereerst is er de kwantitatieve analyse: ik tel hoe vaak er wordt verwezen naar de prins van Oranje, Wellington, Blücher en natuurlijk Napoleon. Hierbij is van belang, dat personen verschillend

²⁴ Een specificatie van de dagbladen en de artikelen daaruit is te vinden in: Bijlage 2: Geraadpleegde kranten.

kunnen worden aangeduid, bijvoorbeeld Napoleon als ‘de keizer’ en de prins van Oranje als ‘de (kroon)prins’ en ‘Oranje’. Verwijzingen zoals ‘hij’ worden niet meegeteld. Daarnaast tel ik hoe vaak de steden van de veldslagen worden genoemd, dus Ligny, Quatre-Bras en uiteraard Waterloo. Tenslotte tel ik het aantal woorden dat wordt gebruikt om de geschiedenis te bespreken tussen de mobilisatie van de legers van de bondgenoten en de Fransen en de val van Napoleon. Dit alles wordt in twee schema’s gezet waardoor de vergelijking tussen de schoolboeken overzichtelijk wordt. Hierdoor hoop ik duidelijk te maken hoeveel aandacht er in de schoolboeken aan dit onderwerp werd besteed. Bij de kranten tel ik het aantal artikelen en het aantal woorden. Ook vergelijk ik wanneer iedere krant het eerste en laatste artikel publiceert over Waterloo.

Naast de kwantitatieve analyse heb ik de schoolboeken en kranten ook kwalitatief geanalyseerd. Over het algemeen is de inhoud van hetgeen in de schoolboeken wordt besproken hetzelfde, maar de manier waarop iets wordt verteld is belangrijk. Spreken ze over de prins van Oranje als een held, toekomstig monarch, een legeraanvoerder of als de zoon van? Geloofsovertuiging en politieke voorkeur kunnen een ander beeld geven van eenzelfde gebeurtenis. Daarom is de verzuiling die het laatste kwart van de negentiende eeuw inzette, een belangrijke factor om ontwikkelingen in het collectieve geheugen van Nederland te verklaren. Ook bij de kranten bekijk ik, net als bij de schoolboeken, het kwalitatieve aspect door te onderzoeken wat en hoe er wordt geschreven over de geschiedenis van 1815 en de herdenking daarvan.

Nu is het duidelijk wat mijn onderzoek inhoudt. De onderzoeksvraag en deelvragen zijn gepresenteerd, evenals de bronnen die ik zal gebruiken voor mijn empirisch onderzoek. Hierboven is ook al een theoretisch kader geschapen, maar er is nog geen historisch kader. De geschiedenis van de veldtocht van 1815, die ten grondslag ligt aan de herinnering, wordt in het volgende hoofdstuk besproken. De empirische hoofdstukken die daarop volgen geven telkens een korte historische inleiding. Daarin staat beschreven welke ontwikkelingen plaats vonden binnen de Nederlandse geschiedenis en van invloed kunnen zijn geweest op de herinnering aan Waterloo. Maar eerst volgt nu een beschrijving van de veldtocht van 1815 met de veldslag bij Waterloo als beslissende eindstrijd.

Hoofdstuk 2

De Nederlandse rol in de veldtocht van 1815

Dit hoofdstuk vormt een belangrijk deel van de historische context van mijn onderzoek. In de eerste paragraaf ga ik in op de geschiedenis die de aanloop naar de veldslag bepaalde. Vervolgens wordt uitgebreid ingegaan op de slag bij Waterloo zelf. Tenslotte worden de gevolgen van de veldslag duidelijk gemaakt.

Voor dit hoofdstuk gebruik ik zo recent mogelijke literatuur over Waterloo. Het meeste is echter vanuit Engels perspectief geschreven en dit komt het Nederlandse aandeel niet ten goede. Het meest recente wetenschappelijke boek vanuit Nederlands perspectief is *Waterloo. Glorie zonder helden* van Nicolaas Vels Heijn uit 1990.²⁵ Het overgrote deel van de gebruikte secundaire literatuur voor dit hoofdstuk is echter uitgebracht na 2000.

2.1 De aanloop

De bondgenoten die Napoleon in 1814 hadden verslagen en verbannen naar Elba, waren samengekomen in Wenen om de politieke situatie in Europa te stabiliseren.²⁶ Hier werd ook afgesproken dat de noordelijke Nederlanden, het huidige Nederland, zouden worden samengevoegd met de zuidelijke Nederlanden, het huidige België. Op 26 februari, voor de onderhandelingen waren afgerond, was Napoleon terug in Frankrijk.²⁷ Mede daarom werd Willem Frederik van Oranje ingehuldigd als koning van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Zijn zoon, Willem Frederik George Lodewijk, de prins van Oranje, kreeg een functie in het leger van de bondgenoten onder Wellington.²⁸

Op 15 juni viel Napoleon het zuidelijke deel van de Nederlanden binnen, om een wig te drijven tussen het Pruisische en Brits-Nederlandse leger. Wellington geloofde dat de aanval van Napoleon ten westen van Brussel plaats zou vinden, de prins van Oranje en zijn chef staf Jean de Constant-Rebecque waren ervan overtuigd dat Napoleon Brussel vanuit het zuiden wilde benaderen.²⁹ De Nederlandse kroonprins en Constant-Rebecque besloten samen met

²⁵ Nicolaas Vels Heijn, *Waterloo. Glorie zonder helden* (Amsterdam 1990).

²⁶ Albert Nofi, *De slag van Waterloo. De campagne van juni 1815* (Erpe 2002), 11.

²⁷ Nofi, *De slag van Waterloo*, 15.

²⁸ Christopher Summerville, *Who was who at Waterloo. A biography of the battle* (Harlow 2007) 301. N. Cramer, 'De kroon op het werk van 1813', in C. A. Tamse (red.), *De monarchie in Nederland* (Amsterdam 1980) 43.

²⁹ Nofi, *De slag van Waterloo*, 52.

luitenant-generaal H.G. de Perponcher-Sedlnitzky op 15 juni, tegen het bevel van Wellington in, de Nederlandse troepen bij het kruispunt van Quatre-Bras op te stellen.³⁰

De grootte van de legers aan de vooravond van de veldtocht is onduidelijk. In de secundaire literatuur ben ik veel tegenstrijdige getallen tegengekomen waar ik de lezer niet mee zal vermoeien. Wel duidelijk is dat Napoleons leger ongeveer 125.000 man groot was; de bondgenoten hadden ongeveer 245.000 troepen op de been. Hiervan waren er 120.000 Pruisen, 40.000 Britten en 60.000 Noord-Duitsers. Het aantal Nederlandse legers wat op dit moment onderdeel was van het leger van de bondgenoten wordt geschat op een kleine 25.000. Een getal wat bijna overeenkomt met de cijfers van Vels Heijn, deze komt uit op 30.000 Nederlandse troepen.³¹

2.2 De veldslagen op 16 juni

Op de avond van 15 juni kwam er een bericht van Constant-Rebecque, bedoeld om de prins te informeren over optrekkende Fransen naar het zwak verdedigde Quatre-Bras. Wellington gaf de prins van Oranje orders onmiddellijk naar zijn troepen bij Quatre-Bras te gaan.³² Verder oostelijk stuitte Napoleon in de ochtend van 16 juni op Pruisische troepen. In de middag werd er om Ligny en andere omliggende dorpjes hard gevochten, zonder beslissend resultaat. De Pruisen moesten zich weliswaar terugtrekken, maar het leger van Blücher was niet volledig vernietigd of gebroken.³³

In de nacht van 15 op 16 juni vochten er al 4.500 Nassauers tegen de Fransen bij Quatre-Bras. 's Ochtends schoten 8.000 infanteristen en 32 kanonnen te hulp onder het bevel van Willem Frederik van Bylandt, een Nederlandse officier.³⁴ De Franse maarschalk Ney had in de ochtend van 16 juni een overmacht van 20.000 troepen.³⁵ De Nederlanders bij Quatre-Bras kwamen in de verdrukking en Ney won stukje bij beetje terrein. Bomen, struiken, graanhalmen, hellingen, heuvels en boerderijen zorgden intussen voor een goede dekking voor de troepen onder de kroonprins.³⁶ De Fransen wisten het kruispunt echter niet te veroveren, doordat de troepenmacht van de bondgenoten langzaam groeide tot 30.000 man en

³⁰ Philip Haythornthwaite, *The Waterloo armies. Men, organization & tactics* (Barnsley 2007), 158.

³¹ Jeremy Black, *The battle of Waterloo. A new history* (New York 2010), 71-72 & 75-76. Nofi, *De slag van Waterloo*, 29-30 & 33. Fonteyn, 'Waterloo: de Leeuw', 75. Vels Heijn, *Waterloo. Glorie zonder helden*, 39.

³² Nofi, *De slag van Waterloo*, 55-57.

³³ Black, *The battle of Waterloo*, 80-81.

³⁴ Idem, 81.

³⁵ Summerville, *Who was who at Waterloo*, 292.

³⁶ Nofi, *De slag van Waterloo*, 83.

Ney te lang had gewacht met zijn offensief.³⁷ Na een tegenaanval van de bondgenoten werden de Fransen teruggedreven naar de posities aan het begin van de dag.³⁸

Op veel slagvelden was dikwijls veel chaos en was het gezichtsveld beperkt, aldus Eelco Runia. In de geschiedenis en verhalen achteraf is het gemakkelijk(er) op verschillende plaatsen ‘tegelijk’ te zijn en gebeurtenissen op verschillende plekken van het slagveld te bespreken. In werkelijkheid is er tijdens een slag vaak wanorde in plaats van overzicht en er was dan ook eerder desoriëntatie onder troepen dan een duidelijk beeld van de slag.³⁹ Een voorbeeld van deze chaos zijn de Nederlandse uniformen die leken op de Franse, wat tot verwarring leidde.⁴⁰ De Britten openden zodoende het vuur op Nederlandse cavaleristen, die terugtrokken na een charge.⁴¹ Na de slag bij Quatre-Bras werd er gezegd dat veel Nederlandse militairen het slagveld ontvlucht waren. De waarheid is dat de Nederlandse vermisten voornamelijk cavaleristen waren die er, nadat hun paard was weggelopen, langer over deden terug te keren naar hun eenheid. Daarom leken bij de eerste tellingen veel Nederlanders verdwenen.⁴²

Ney zou na Quatre-Bras te hebben veroverd, de rechterflank van de Pruisen hebben aangevallen om het leger van Blücher te breken. Dan was er een definitieve wig geslagen tussen de beide troepen. Maar de Fransen werden bij Quatre-Bras door de bondgenoten teruggeslagen en verhinderd het belangrijke kruispunt in te nemen.⁴³ Dit was van groot belang voor de slag bij Waterloo.

2.3 Waterloo, 18 juni 1815

Op 18 juni zou de beslissende slag plaatsvinden. Napoleons leger was met zijn 72.000 man net wat groter dan dat van de bondgenoten onder Wellington.⁴⁴ Alle Nederlandse troepen waren door Wellington onder bevel van Britse officieren gesteld. Wellington heeft hier waarschijnlijk voor gekozen omdat hij de prins van Oranje moedig, doch soms onbezonnen vond. Hierdoor werd de Nederlandse bijdrage onduidelijker.⁴⁵

³⁷ Black, *The battle of Waterloo*, 81. Nofi, *De slag van Waterloo*, 95-97.

³⁸ Nofi, *De slag van Waterloo*, 99.

³⁹ Eelco Runia, *De pathologie van de veldslag. Geschiedenis en geschiedschrijving in Tolstoj's Oorlog en vrede* (Rotterdam 1995) 28.

⁴⁰ Nofi, *De slag van Waterloo*, 82.

⁴¹ Haythornthwaite, *The Waterloo armies*, 163.

⁴² Idem, 166.

⁴³ Nofi, *De slag van Waterloo*, 99.

⁴⁴ Black, *The battle of Waterloo*, 96-97.

⁴⁵ André Dellevoet, *The Dutch-Belgian cavalry at Waterloo. A military history* (Den Haag 2008) 135.

Rond half twaalf brak uiteindelijk de strijd los. Franse kanonnen openden het vuur op de boerderij bij Hougoumont, een vooruitgeschoven positie van de Britse linkerflank.⁴⁶ Het idee was Hougoumont snel in te nemen en zo de reserves van Wellington van Mont Saint Jean, in het centrum, naar de linkerflank te trekken. Dit pakte averechts uit, er trokken meer Franse troepen, dan bondgenoten, naar Hougoumont.⁴⁷ Het begin van het massale Franse offensief werd voorbereid door kanonnenvuur op het centrum en de bondgenoten namen een verdedigende positie in.⁴⁸ Napoleon wilde door het centrum van de linies breken en zo de slag in zijn voordeel beslechten. Dit plan faalde.⁴⁹

In Engelse literatuur staat vaak beschreven dat de Nederlandse brigades onder Van Bylandt vluchtten. Dit berust op een misverstand.⁵⁰ De Nederlanders bevonden zich in de voorste post van de bondgenoten, maar kregen het bevel zich achter de linies te herpositioneren. De, bij Quatre-Bras uitgedunde, troepen waren op een extreem gevaarlijke positie gezet door Wellington en kregen veel te verduren. Door deze herpositionering kreeg de artillerie van de bondgenoten vrij schot en waren de eenheden minder kwetsbaar voor vijandelijk vuur.⁵¹ Later waren deze troepen nog verantwoordelijk voor het wegvoeren van krijgsgevangenen en gewonden. Bovendien hebben zij verschillende tegenaanvallen ondernomen.⁵²

De Fransen probeerden toen de boerderij 'La Haie Sainte' te veroveren om Hougoumont af te sluiten van Britse versterkingen. Wellington had dit door en stuurde nieuwe infanteristen, die door de Franse zware cavalerie een zware slag werd toegebracht. Een Brits tegenoffensief van de cavalerie onder Uxbridge voorkwam succes van een Frans offensief.⁵³ Hierdoor werd tijd gewonnen, belangrijk, aangezien op hetzelfde moment bekend werd dat de Pruisen naderden. Hierdoor kon Napoleon zich niet enkel meer richten op de troepen onder Wellington.⁵⁴

Gedurende de slag werden de chaos en verwarring steeds groter. Het resultaat van de Franse aanvallen echter niet. Dit was vooral te danken aan de effectieve verdediging van de bondgenoten. De infanteristen hadden dicht bij elkaar een ruitformatie aangenomen.

⁴⁶ Nofi, *De slag van Waterloo*, 176.

⁴⁷ Black, *The battle of Waterloo*, 99.

⁴⁸ Black, *The battle of Waterloo*, 100. Nofi, *De slag van Waterloo*, 169.

⁴⁹ Black, *The battle of Waterloo*, 101-102. Nofi, *De slag van Waterloo*, 185.

⁵⁰ Opmerkelijk is dat het 'vluchten' van de Nederlandse troepen sterk wordt benadrukt door Jeremy Black, een Brit. Hij meent dat deze vlucht het hoogtepunt was van de Franse opmars, maar dat deze werd opgevangen door de dappere en gedisciplineerde Britse soldaten. Black, *The battle of Waterloo*, 103.

⁵¹ Haythornthwaite, *The Waterloo armies*, 162. Vels Heijn, *Waterloo. Glorie zonder helden*, 112-113.

⁵² Vels Heijn, *Waterloo. Glorie zonder helden*, 112-120.

⁵³ Black, *The battle of Waterloo*, 103. Nofi, *De slag van Waterloo*, 190.

⁵⁴ Nofi, *De slag van Waterloo*, 194-195.

Bovendien ondersteunden infanterie en artillerie elkaar en waren de troepen daarom moeilijk aan te vallen door de Fransen.⁵⁵

Om vijf uur barstte de strijd los tussen de Pruisen en Fransen bij Plancenoit. Het dorp bleef echter in Franse handen.⁵⁶ Een derde, ditmaal wel succesvolle, Franse aanval op ‘La Haie Sainte’ had inmiddels gezorgd voor Franse terreinwinst. Er was dus nog een kans voor de Franse keizer op een overwinning.⁵⁷ Napoleon was nog steeds bezorgd over zijn rechterflank, waardoor hij zijn Keizerlijke Garde niet in durfde te zetten tegen de verzwakte hoofdmacht van het leger van Wellington.⁵⁸ Wellington en de Britse lichte cavalerie reden intussen rond om deserteurs terug het slagveld op te sturen. Ook de prins van Oranje bracht teruggetrokken Nederlandse troepen terug naar het slagveld en raakte hierbij gewond aan zijn schouder.⁵⁹

De verdediging van de bondgenoten kreeg het zwaar te verduren nadat de aanval van de Keizerlijke Garde was ingezet.⁶⁰ De troepen werden zoveel mogelijk op hun plaats gehouden, waardoor de Franse aanval werd afgeslagen.⁶¹ Ook nu weer werden Nederlandse cavaleristen, net als bij Quatre-Bras, na een aanval onder vuur genomen door Britse en Pruisische troepen.⁶² Andere Nederlanders onder generaal Chassé hadden tot dan toe een passieve functie, maar toen de Nederlandse generaal kans zag, ging hij over tot actie. Onder luid geschreeuw zoals ‘Lang leve het huis van Oranje’ en ‘Lang leve de koning’ stormde de brigade richting Franse garde.⁶³ Tegen acht uur trok de Keizerlijke Garde zich volledig terug. Toen Wellington de bewegingen van de Franse legers zag gaf hij bevel tot een algehele aanval. Er kwamen nog meer Pruisische troepen het slagveld op en het eerste, tevens laatste offensief van de bondgenoten was begonnen. Napoleon was verslagen.⁶⁴

2.4 Resultaten van de veldtocht

Zelfs voor begrippen uit die tijd is de slag bij Waterloo een bloedige geweest. In totaal hebben er zo’n 180.000 soldaten gevochten op 18 juni, onder wie 72.000 Fransen, 40.000 Pruisen en

⁵⁵ Black, *The battle of Waterloo*, 116-117.

⁵⁶ Idem, 134.

⁵⁷ Nofi, *De slag van Waterloo*, 213.

⁵⁸ Idem, 216.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Idem, 219-221.

⁶¹ Idem, 221, 223.

⁶² Opmerkelijk is dat Jeremy Black aangeeft dat het Britse troepen zijn, terwijl Nofi aangeeft dat het Nederlandse troepen zijn. Black, *The battle of Waterloo*, 145. Nofi, *De slag van Waterloo*, 226.

⁶³ Vels Heijn, *Waterloo. Glorie zonder helden*, 122.

⁶⁴ Nofi, *De slag van Waterloo*, 226.

70.000 Britten, Nederlanders en Duitsers. Na de slag waren er in totaal ongeveer 77.800 mensen gesneuveld, vermist, gewond of krijgsgevangen. Het merendeel Fransen, zo'n 43.700. Verder 'slechts' 7.000 Pruisen en 27.100 mannen van Wellington, onder wie de gewond geraakte prins van Oranje.

De naam van het gestructureerde verhaal van de veldslag 'bedacht' Wellington zelf. Hij meende dat het voor Engelsen moeilijk zou zijn om Mont Saint Jean of La Belle Alliance uit te spreken. Hij besloot daarom de slag 'De veldslag bij Waterloo' te dopen.⁶⁵ Blücher had echter gehoopt dat de slag naar La Belle Alliance zou worden vernoemd.⁶⁶ Waarschijnlijk had Napoleon, wanneer hij de veldslag gewonnen had, de naam Mont Saint Jean gebruikt. De eer van het bepalen van de naam van de slag kwam dus toe aan de overwinnaar.⁶⁷

De bekendheid van de veldslag hangt niet alleen af van het episch karakter, maar ook van de invloed op de politieke situatie in Europa. Door deze invloed op de staatsinrichting van Europa is er ook een romantisch beeld ontstaan. Een verenigd Europa, de droom van Napoleon en vele anderen, was bijna gerealiseerd.⁶⁸ Desalniettemin betekende Waterloo de ondergang voor Napoleon, misschien wel de meest invloedrijke persoon uit deze 23 jaar. Een continuerend conflict dat bijna een kwart eeuw had geduurd werd bij Waterloo beëindigd.⁶⁹

Nu we de historische achtergrond van de slag bij Waterloo en de literatuur daarover hebben belicht is het mogelijk te gaan kijken welke betekenis de veldslag krijgt in het collectieve geheugen. In het volgende hoofdstuk onderzoek ik dit voor de jaren 1825 en 1865. Hierbij zal ik ook ingaan op andere aspecten van de historische context, zoals de invloed van de afscheiding van de zuidelijke Nederlanden, en de veranderingen in het onderwijs en de pers.

⁶⁵ Nofi, *De slag van Waterloo*, 231.

⁶⁶ Black, *The battle of Waterloo*, 148.

⁶⁷ Nofi, *De slag van Waterloo*, 238.

⁶⁸ Idem, 249-250.

⁶⁹ Haythornthwaite, *The Waterloo armies*, 1.

Hoofdstuk 3

Het slagveld van Waterloo afgescheurd van Nederland

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien hoe de veldtocht van 1815 verliep en welke veldslagen en historische figuren een belangrijke rol speelden. Na afloop van de slag ontstonden verschillende visies over de bijdrage van de bondgenoten, doordat er beoordelingen werden gemaakt op grond van een bepaalde selectie van bronnen. In de Britse verslagen, waaronder die van de Britse geschiedschrijver Siborne, kwam de rol van de Nederlandse eenheden er vaak bekaaid vanaf.

Al in 1847 weerlegt de Nederlandse militair W. J. Knoop in zijn boek de beschouwingen van Siborne. Hij geeft aan dat er weinig over de Nederlandse bijdrage aan de veldtocht van 1815 is geschreven, maar dat voornamelijk de Britse en Pruisische rol wordt benadrukt. Ook stelt hij dat de Britten met name hun eigen glorie en eer bespreken, zelfs ten koste van de acties van vijanden en bijdragen van bondgenoten.⁷⁰ Het enorme belang van het behouden van het kruispunt bij Quatre-Bras voor het verdere verloop van de veldtocht wordt door iedere onpartijdige partij erkend meent Knoop. Ook de goede beslissingen van de prins van Oranje en de moed van de Nederlandse troepen zijn, aldus Knoop, van gewicht geweest in het verdedigen van dit punt.⁷¹ Knoop vreest ook dat, door het benadrukken van de rol van de Britten en Duitsers en het voorbijgaan aan de Nederlandse bijdrage, er later zal worden gevraagd of er überhaupt Nederlandse troepen hebben gestreden in de veldtocht van 1815.⁷² Knoop probeert naar mijn idee een Nederlandse tegenhanger te zijn van de Britse geschiedenis van Siborne. Toch is de vrees van Knoop opmerkelijk, omdat deze al voor het vijftigste jubileumjaar van Waterloo wordt geuit. Of deze angst terecht is zal blijken uit de komende hoofdstukken van deze masterthesis.

In dit eerste empirische hoofdstuk verwerk ik de onderzoeksjaren 1825 en 1865 en zal ik antwoord geven op de eerste deelvraag. In de inleiding is al aangegeven dat er in het onderzoeksjaar 1825 afwijkende bronnen zijn gebruikt. In de historische context van dit hoofdstuk zal duidelijk worden waarom de schoolboeken en kranten uit 1825 zo beperkt zijn.

⁷⁰ W. J. Knoop, *Beschouwingen over Siborne's geschiedenis van den oorlog van 1815 in Frankrijk en de Nederlanden en wederlegging van de, in dat werk voorkomende, beschuldigingen tegen het Nederlandsche leger* (Breda 1847) 3.

⁷¹ Knoop, *Beschouwingen over Siborne's geschiedenis*, 11.

⁷² Idem, 3.

Vervolgens zal ik overgaan tot de analyse van de schoolboeken en daarna onderzoek ik de dagbladen. Tenslotte besluit ik het hoofdstuk met mijn antwoord op de deelvraag: *In hoeverre verschilde de betekenis van Waterloo vóór en ná de onafhankelijkheid van België?*

3.1 De afscheiding van de Zuidelijke Nederlanden

Nadat de zoon van stadhouder Willem V in 1813 vanuit Engeland terugkeerde naar Nederland, werd hij uitgeroepen tot koning Willem I. De kersverse vorst van het nieuwe koninkrijk was zelf onzeker over wat hem in Nederland te wachten stond. Het congres van Wenen in 1815 had de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden samengevoegd als een buffer tegen het verslagen Frankrijk. Er kwam een nieuwe grondwet en er werd een volksvertegenwoordiging geïnstalleerd, welke bestond uit de Eerste Kamer en de Tweede Kamer. Voor de beide Nederlanden werd de rechtspraak, het bestuur en de belastingheffing gecentraliseerd. De koning behield echter het grootste deel van zijn macht. Zo kon hij regeren aan de hand van koninklijk besluit, waarvoor hij niet de goedkeuring nodig had van de volksvertegenwoordiging. Willem I had sowieso weinig op met de nieuwe liberale stroming en vond dat het volk een beperkte stem moest hebben.⁷³

De koning werd gesteund door de aristocraten en elites. In zijn vluchtelingen- en buitenlandbeleid was Willem I niet zo antiliberaal, maar toonde zich erg tolerant. Er was echter wel een probleem binnenshuis, namelijk de ontevreden bevolking van de Zuidelijke Nederlanden. Zij waren samengevoegd met de Noordelijke Nederlanden, maar waren het daar niet mee eens. Bovendien behartigde de nieuwe grondwet vooral de belangen van de Noordelijke Nederlanden.⁷⁴

Allereerst was er het verschil in religie. Het Rooms-katholieke zuiden voelde zich niet thuis bij het protestantse noorden.⁷⁵ Daarnaast speelden de economische verschillen een rol: in het huidige België was de industrie groter en beter ontwikkeld dan in het huidige Nederland.⁷⁶ Ook de scheve verhouding tussen Nederlandse en Belgische ambtenaren was een punt van kritiek van de Zuidelijke Nederlanden. Toch was er rond 1825 nog geen vuiltje aan de lucht en leek Willem I het nieuwe Koninkrijk na een decennium op de rails te hebben.⁷⁷

⁷³ J. C. H. Blom en E. Lamberts, *Geschiedenis van de Nederlanden* (Amsterdam 1993) 241-244. Cramer, 'De kroon op het werk van 1813' 46-51.

⁷⁴ J. C. H. Blom en E. Lamberts, *History of the low countries* (New York 1999), 301-302.

⁷⁵ Blom en Lamberts, *History of the low countries*, 302-303.

⁷⁶ Bert Altena en Dick van Lente, *Vrijheid & rede. Geschiedenis van westerse samenlevingen. 1750-1989* (Hilversum 2006) 80.

⁷⁷ Blom en Lamberts, *History of the low countries*, 303.

Vanaf 1828 kwamen er toch langzaam maar zeker scheuren in het koninkrijk. Katholieken en liberalen in het zuidelijk deel van de Nederlanden sloten een verbond om onafhankelijk te worden van de Noordelijke Nederlanden. In de winter van 1829 en 1830 raakten veel mensen werkloos door een economische crisis. Een stijging van de voedselprijzen strooide nog meer zout in de wonden. De Franse Julirevolutie werd in het zuidelijk deel van de Nederlanden met blijdschap gadeslagen, veel Belgen waren nog sterk Francofiel. Een opvoering over een vrijheidsstrijd in Brussel zorgde vervolgens voor straatgevechten. Willem I twijfelde over zijn handelen. Uiteindelijk koos hij ervoor de opstanden met geweld de kop in te drukken. Hierdoor werd de roep om vrijheid steeds sterker en al in 1830 stichtten de Belgen hun eigen staat.⁷⁸

Willem I weigerde te onderhandelen met de opstandelingen en vroeg hulp bij de mogendheden, die de twee Nederlanden bij elkaar hadden gevoegd. Hij vond echter geen gehoor. Engeland vond het economisch voordelig als de Nederlanden van elkaar gescheiden zouden worden en Frankrijk had veel aanhangers in België waardoor ook zij geen reden tot ingrijpen zagen.⁷⁹ De prins van Oranje behaalde met de Tiendaagse Veldtocht in 1831 nog wel een overwinning. Tijdens deze veldtocht werd het paard van de latere Willem II door een kogel getroffen. Door middel van propaganda was de prins naast andere Nederlandse glorieuze officieren zoals; C.J. van Speyck, Chassé en Dibbets, de grote held in de strijd tegen de Belgen.⁸⁰ Door de dreiging van een Frans leger moesten de Nederlandse legers zich uiteindelijk terugtrekken tot de nieuwe zuidelijke grens van de Nederlanden. Pas in 1839 werd er vrede gesloten, waarbij het zuidelijk deel van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden onafhankelijk werd.⁸¹ België was geboren.

Nuttig te noemen voor ik verder ga met de behandeling van de schoolboeken is dat de prins van Oranje, die had gestreden bij Waterloo, in 1840 op de troon kwam. Koning Willem II regeerde echter niet lang, want in 1849 overleed hij.⁸² Hij werd opgevolgd door zijn zoon, Willem III, die regeerde tot zijn dood in 1890.⁸³ Dit is interessant, aangezien tussen de onderzoeksjaren 1825 en 1865 dus de vader van Willem II, Willem II zelf en zijn zoon regeerden. Willem II die, als prins van Oranje, zelf nog had gevochten bij Waterloo en wiens heldendaden tijdens de veldslagen bij Quatre-Bras en Waterloo gedurende zijn hele leven

⁷⁸ A. P. J. van Osta, 'Plaats en functie van de negentiende-eeuwse monarchie, in C. A. Tamse (red.), *De monarchie in Nederland* (Amsterdam 1980) 43. Blom en Lamberts, *History of the low countries*, 308-309.

⁷⁹ Blom en Lamberts, *History of the low countries*, 309.

⁸⁰ Kikkert, *De drie oranje koningen*, 77.

⁸¹ Blom en Lamberts, *History of the low countries*, 310.

⁸² Kikkert, *De drie oranje koningen*, 115.

⁸³ Idem, 170.

herinnerd werden.⁸⁴ Er zou in deze periode dus sprake kunnen zijn van communicatief geheugen, de term die in de inleiding is geïntroduceerd.

Tussen 1825 en 1865 vinden belangrijke ontwikkelingen plaats in het onderwijs. Er waren in 1801, 1803 en 1806 al onderwijswetten gepresenteerd waarin bijvoorbeeld stond dat de overheid controles uitvoerde en richtlijnen opstelde. Er werd ook een onderscheid gemaakt tussen de particuliere scholen die zelf de financiering moesten regelen en de openbare scholen die wel door de overheid in stand werden gehouden.⁸⁵ Nog voor vijftigjarige herdenking van de slag bij Waterloo waren er al weer nieuwe wetten ingevoerd. De ‘wet op lager onderwijs’ werd ingevoerd in 1857. Hieruit ontstond de MULO, uitgebreid lager onderwijs. Dit was zowel eindonderwijs als voorbereidend onderwijs op ander middelbaar en vakonderwijs.⁸⁶ Belangrijker voor dit onderzoek was de ‘wet op middelbaar onderwijs’ in 1863. Hierin werd te kennen gegeven dat de wet bepaalde wat er op scholen moest worden geleerd.⁸⁷ Sociale mobiliteit werd met deze wetten niet groter, aangezien Thorbecke deze op het standenprincipe baseerde, waarbij de lage burgerij genoeg had aan lager onderwijs. Het middelbaar onderwijs was bestemd voor de gegoede burgerij en tenslotte was het hoger onderwijs enkel voor de intellectuele klasse.⁸⁸

Niet alleen binnen het onderwijs, maar ook op het gebied van de dagbladen vonden er tussen 1825 en 1865 grote ontwikkelingen plaats. Toen de grondwet in 1814 werd aangenomen, was er geen artikel over persvrijheid opgenomen. Dit werd niet nodig geacht, aangezien de liberale principes ten grondslag liggen aan de Nederlandse staat. Een jaar later werd, in de nieuwe grondwet, wel een grondrecht van drukpersvrijheid vastgelegd. Dit was echter ondergebracht in hoofdstuk ‘x’, waar onder meer het onderwijs en de armenzorg onder vielen. Beide zorgden gedurende de negentiende eeuw telkens opnieuw voor discussie. Zo ging het ook met de pers die in de grondwet van 1815 een grote vrijheid leek te hebben.⁸⁹ Schijn bedriegt echter, want de pers werd in deze periode sterk beteugeld. In 1815 kwam er ook een wet die ‘persdelicten’ kon veroordelen. In 1818 werd het strafbaar vreemde

⁸⁴ Idem, 75-76.

⁸⁵ H. Q. Röling, ‘Onderwijs in Nederland’, in Bernard Kruithof, Jan Noordman, en Piet de Rooy (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding, bronnen, onderzoek* (Nijmegen 1982), 66-86, 67.

⁸⁶ Hilda Amsing, *Bakens verzetten in het voortgezet onderwijs, 1863-1920. Gymnasium, h.b.s. en m.m.s. in onderwijssysteem, leerplan en geschiedenisonderwijs* (Delft 2002) 99.

⁸⁷ Amsing, *Bakens verzetten in het voortgezet onderwijs*, 54.

⁸⁸ Idem, 56-57.

⁸⁹ Maarten Schneider en Joan Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van ‘nieuwtydinghe’ tot dagblad* (Baarn 1979) 122.

mogendheden te beledigen.⁹⁰ Hieruit blijkt duidelijk dat de kranten in 1825 dus nog niet de vrijheid hadden te schrijven wat zij wilden.

Door een nieuwe grondwet in 1848 veranderde er veel voor de pers. Het persvrijheidartikel was te streng en werd veranderd. De liberale wetgeving werd kracht bijgezet en censuur werd verboden. Het nieuwe persvrijheidartikel, dat nu nog steeds bestaat, gaf veel meer vrijheid aan de dagbladen.⁹¹ Zij konden nu schrijven en publiceren wat zij beliefd. Dit houdt dus ook in dat kritiek op vreemde mogendheden mogelijk werd. Voormalig leiders of veldheren van andere landen vielen daar ook onder. Kritiek op de koning of koningin bleef echter als majesteitsschennis in het Wetboek van Strafrecht opgenomen.

3.2 Vaderlandse geschiedenis vóór en ná 1830

Nu zal ik de eerste primaire bronnen met elkaar gaan vergelijken. Het betreffen zes schoolboeken voor het geschiedenisonderwijs: drie rond het jaar 1825 en drie rond het jaar 1865. Zoals gezegd, waren er in 1825 geen schoolboeken met een duidelijke katholieke of orthodox-protestantse signatuur. De geselecteerde schoolboeken hebben een algemene protestants christelijke signatuur. Deze zijn zeer waarschijnlijk bedoeld voor het lager onderwijs en betreffen allemaal ‘vaderlandse geschiedenis’. P.N. Muylt schreef het boek *Merkwaardigheden uit de vaderlandsche geschiedenis, van vroegere tijden af, tot op den slag van Waterloo. In 56 tafereelen, met derzelve afbeeldingen. Een schoolboek voor de Nederlandsche jeugd, en ook tot bijzonder gebruik geschikt*. Hendrik Wester schreef: *Schoolboek over de geschiedenissen van ons vaderland*. Ten slotte is *De jeugdige vrienden van ons vaderland, of de Geschiedenissen van hetzelfde; behoorende tot het stel schoolboekjes voor de tweede klasse* geschreven door R. G. Rijkens. (Zie verder bijlage 1).⁹²

De herkomst van de boeken is belangrijk voor de vergelijking met de middelbare schoolboeken van 1865. Uit dit onderzoeksjaar konden wel drie schoolboeken met een verschillende levensbeschouwelijke en godsdienstige signatuur. Het neutraal-liberale schoolboek is geschreven door T. Knuiers: *Voornaamste gebeurtenissen en merkwaardige personen uit de algemeene geschiedenis. Een leesboek voor meergevorderde leerlingen*. Het katholieke boek is geschreven door J. Annegarn: *Algemeene geschiedenis ten dienste der katholieke jeugd. III: Nieuwe geschiedenis. Van de ontdekking van Amerika tot op onze dagen*.

⁹⁰ Schneider en Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978*, 123.

⁹¹ Schneider en Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978*, 123.

⁹² Zie: Bijlage 1: Geraadpleegde geschiedismethoden en schoolboeken, aldaar de paragraaf ‘Onderzoeksjaar 1825’.

(Van het jaar 1492 tot 1851.) Het orthodox-protestantse boek van P. Vergers heet *Algemeene geschiedenis. Leesboek voor de christelijke scholen. III Nieuwe geschiedenis*. (Zie verder bijlage 1).⁹³ Deze schoolboeken zijn echter niet allemaal gericht op de Nederlandse geschiedenis. Zo richt het orthodox-protestantse boek zich op de wereldgeschiedenis omdat er geen volledig geschiedbeeld kan worden gegeven van ‘hoe God de loop der zaken heeft geleid’.⁹⁴ Het katholieke boek van neemt wel een vaderlands perspectief in, volgens de vertaler. Dit lijkt onmogelijk, want het boek komt oorspronkelijk uit Duitsland en is vertaald naar het Nederlands. Het schoolboek is dan ook hoofdzakelijk Europees georiënteerd.⁹⁵ Het neutraal-liberale boek van Knuivers is wel gericht op de vaderlandse geschiedenis, maar kijkt hiervoor ook naar ontwikkelingen in de rest van Europa.⁹⁶

Tabel 1a: Genoemde personen in schoolboeken van 1825

Auteur	<i>Prins van Oranje</i>	<i>Wellington</i>	<i>Blücher</i>	<i>Napoleon</i>
Muyt	9	0	0	1
Wester	3	3	1	3
Rijkens	1	0	0	4

Tabel 1b: Genoemde plaatsen en woorden in schoolboeken van 1825

Auteur	<i>Ligny</i>	<i>Quatre-Bras</i>	<i>Waterloo</i>	<i>Totaal aantal woorden</i>
Muyt	0	1	3	353 ⁹⁷
Wester	0	1	1	291
Rijkens	0	0	1	170 ⁹⁸

Zoals tabel 1a en 1b laten zien, besteden Muyt en Rijkens geen aandacht aan Wellington en Blücher, maar enkel aan de prins van Oranje en Napoleon. Er ontstaat op deze manier een epische concentratie op twee historische grootheden: de prins van Oranje en Napoleon. Je

⁹³ Zie: Bijlage 1: Geraadpleegde geschiedenismethoden en schoolboeken, aldaar de paragraaf ‘Onderzoekjaar 1865’.

⁹⁴ P. Vergers, *Algemeene geschiedenis. Leesboek voor de christelijke scholen. III Nieuwe geschiedenis* (Amsterdam 1866) voorwoord.

⁹⁵ J. Annegarn, *Algemeene geschiedenis ten dienste der katholieke jeugd. III: Nieuwe geschiedenis. Van de ontdekking van Amerika tot op onze dagen. (Van het jaar 1492 tot 1851.)* (Amsterdam 1851) voorwoord.

⁹⁶ T. Knuivers, *Voornaamste gebeurtenissen en merkwaardige personen uit de algemeene geschiedenis. Een leesboek voor meergevorderde leerlingen* (Amsterdam 1864), V-VI.

⁹⁷ Er is een afbeelding die drievijfde van een pagina beslaat en die de gewond geraakte prins van Oranje bij de slag bij Waterloo weergeeft. Muyt, *Merkwaardigheden uit de vaderlandsche geschiedenis*, 116.

⁹⁸ In de tijdslijn van het boek wordt Waterloo ook genoemd, dit is niet meegerekend in deze analyse. Rijkens, *De jeugdige vrienden van ons vaderland, of de Geschiedenissen van hetzelfde*, 93.

zou eventueel kunnen spreken van een 'bipolaire' epische concentratie. Bij Rijkens speelt Napoleon een grotere rol dan de prins wanneer er enkel wordt gekeken naar het aantal vermeldingen van hun persoon. Bij Muyt is dat juist andersom. Daar wordt Napoleon maar eenmaal genoemd en er wordt maar liefst negen keer geschreven over de prins van Oranje. Verder valt op dat Ligny geen enkele maal wordt genoemd. De gedachtegang hierachter kan zijn dat daar geen Nederlanders hebben gevochten, dus dat deze plaats niet interessant is. Als deze redenering wordt doorgetrokken is het wel vreemd dat er in het boek van Rijkens niet wordt geschreven over Quatre-Bras, terwijl Wester en Muyt dit wel doen. Waterloo wordt wel in ieder boek vermeld. Gemiddeld worden er in 1825 per boek 271 woorden geschreven over het onderwerp.

Het stuk van Muyt begint met een gedicht van twaalf regels over “*onzen dapperen kroonprins*” die “*streed met leeuwenmoed en ijver, Getrouw voor Neêrlands dierb’ren grond*” als “*held gewond*” raakte.⁹⁹ Ook Wester spreekt over de plaats van de veldtocht, hij heeft het over “*de nieuwe Provinciën van ons Vaderland*”.¹⁰⁰ Rijkens schrijft ongeveer hetzelfde en heeft het over “*onze zuidelijke provinciën*”.¹⁰¹

Niet alleen in het gedicht van Muyt is er een Nederlands perspectief. Zo staat er over de slag bij Quatre-Bras:

“de dapperheid van der bondgenooten, en inzonderheid de persoonlijke moed en het beleid van onzen kroonprins bragten, (...) de overwinning geheel aan onze zijde.”¹⁰²

De slag bij Quatre-Bras lijkt van onmiskenbaar belang voor de latere overwinning bij Waterloo. Ook Wester meent dat Napoleon alles en iedereen op zijn weg verdreef, totdat hij

“gestuit werd, ja zelfs eenigzins teruggedreven, bij eenen kruisweg, Quatre bras genaamd, door onzen dapperen Kroonprins”¹⁰³

Evenals Muyt geeft Wester het belang aan van de overwinning bij Quatre-Bras:

⁹⁹ P. N. Muyt, *Merkwaardigheden uit de vaderlandsche geschiedenis, van vroegere tijden af, tot op den slag van Waterloo. In 56 tafereelen, met derzelve afbeeldingen. Een schoolboek voor de Nederlandsche jeugd, en ook tot bijzonder gebruik geschikt.* (Zaltbommel 1824) 117.

¹⁰⁰ Hendrik Wester, *Schoolboek over de geschiedenissen van ons vaderland* (Leiden 1827) 154.

¹⁰¹ R. G. Rijkens, *De jeugdige vrienden van ons vaderland, of de Geschiedenissen van hetzelfde; behoorende tot het stel schoolboekjes voor de tweede klasse* (Groningen 1829) 84.

¹⁰² Muyt, *Merkwaardigheden uit de vaderlandsche geschiedenis*, 117.

¹⁰³ Wester, *Schoolboek over de geschiedenissen van ons vaderland*, 155.

“hierdoor de Hertog van Wellington tijd en gelegenheid kreeg om zijne groote armée tot den slag vaardig te maken, en zich met de Pruisen, onder den Vorst von Blücher, te vereenigen.”¹⁰⁴

Tijdens de beslissende laatste slag van de veldtocht van 1815 was, volgens Muyt,

“de kroonprins, steeds op de gevaarlijkste punten, om bevelen te geven en den moed aan te vuren.”¹⁰⁵

Wester beschrijft dat de slag altijd “*beroemd zal blijven*”.¹⁰⁶ De veldslag wordt door Muyt echter niet beschreven als een gemakkelijke overwinning zonder verschrikkingen:

“Eindelijk werd de slag zoo afgrijselijk, dat men zelfs man tegen man vocht, bij welke gelegenheid onze dapperen kroonprins door eenen kogel aan den linker schouder gekwetst werd; men trof ook zijn paard, en aldus stortte de prins ter neder. Oogenblikkelijk was men gereed, om den moedigen held (...) tot heil voor ons dierbaar vaderland in het leven te behouden.”¹⁰⁷

Naast het overduidelijk nationaal en orangistische perspectief blijkt hieruit ook dat de Nederlanders, gepersonifieerd door de prins van Oranje, bereid zijn offers te brengen voor de onafhankelijkheid van ‘ons’ land. Bij Wester is dit ook terug te vinden, hij beschrijft dat

“Hoe heilrijk deze zegepraal voor ons Vaderland was, werd zij echter duur gekocht; en behalve het verlies van vele brave helden, stond Nederland op het punt, om het grootste verlies te lijden in deszelfs heldhaftigen Kroonprins, welke aan den schouder door eenen kogel gekwetst werd.”¹⁰⁸

Evenals bij Muyt komt hier duidelijk het offer voor de onafhankelijkheid van ‘ons’ land naar voren. Het religieuze aspect komt af en toe kort boven, bijvoorbeeld wanneer wordt

¹⁰⁴ Idem., 155.

¹⁰⁵ Muyt, *Merkwaardigheden uit de vaderlandsche geschiedenis*, 117.

¹⁰⁶ Wester, *Schoolboek over de geschiedenissen van ons vaderland*, 155.

¹⁰⁷ Muyt, *Merkwaardigheden uit de vaderlandsche geschiedenis*, 117.

¹⁰⁸ Wester, *Schoolboek over de geschiedenissen van ons vaderland*, 155-156.

geschreven dat de prins “*Gode zij dank!*” weer herstelde van zijn verwondingen.¹⁰⁹ In het boek van Rijkens is hier ook aandacht voor.¹¹⁰

Toch valt er soms ook bewondering voor de Fransen te bespeuren. Wester schrijft namelijk:

“Napoleon zette zijnen marsch met een ongelooflijke snelheid voort; al de posten, welke hij aantrof, slaande, of op de vlugt jagende”.¹¹¹

Deze beschrijving van de bewegingen en schijnbare ontastbaarheid van Napoleon duiden op respect voor deze veldheer. Bij Rijkens is dit nog sterker, hij schrijft zelfs over het “*Het heldhaftig leger van Napoleon*”. Ook is deze van mening dat Napoleon “*zeker weder overwinnaar van ons Vaderland [zou MS.] zijn geworden*” als er, naast ‘onze’ dappere soldaten, geen “*gunstige omstandigheden*” hadden geweest.¹¹²

Hiernaast zet hij de Nederlandse bijdrage in perspectief, want hij geeft aan dat het bondgenootschap bestond uit “*Rusland, Pruisen, Oostenrijk, Engeland en Nederland*”.¹¹³ Rijkens is dus een stuk genuanceerder dan Wester en Muyt door het bieden van meerdere perspectieven. Bij Muyt is het juist andersom en is er geen enkele aanwijzing voor de aanwezigheid van meerdere naties die tegen Napoleon vochten. Wel schrijft hij dat de prins van Oranje “*sloeg met zoo vele helden, De krijgsmagt van Napoleon*”. Ook benadrukt Muyt dat de prins: “*als zijn’ kloeke vad’ren, Waagt hij zijn leven, en – verwon.*”¹¹⁴

De term glorie, volgens Renan een van de belangrijkste verbindende factoren van een nationale gemeenschap, is belangrijk in de citaten hierboven. Door deze overwinning hebben we de onafhankelijkheid van ons land behouden en deze moet in het heden en in de toekomst gekoesterd worden. Dit komt sterk overeen met het verlangen wat Renan beschrijft om glorie en rouw te herbeleven. De lezer wordt dan ook op het hart gedrukt dat deze met “*een dankbaar harte*” de “*grooten en geduchten slag*” moet herinneren en vieren voor de rest van zijn leven.¹¹⁵ Hieruit blijkt duidelijk een Nederlands nationalistisch perspectief waarbij de bijdrage van de prins van Oranje wordt uitvergroot en benadrukt. Dit is ook bij het boek van Wester het geval waar staat:

¹⁰⁹ Idem, 155-156.

¹¹⁰ Rijkens, *De jeugdige vrienden van ons vaderland*, 85.

¹¹¹ Wester, *Schoolboek over de geschiedenissen van ons vaderland*, 155.

¹¹² Rijkens, *De jeugdige vrienden van ons vaderland*, 84-85.

¹¹³ Idem, 84.

¹¹⁴ Muyt, *Merkwaardigheden uit de vaderlandsche geschiedenis*, 116.

¹¹⁵ Idem, 116.

“Gij kunt u niet te veel oefenen in dit gedeelte der Geschiedenis van ons Vaderland; alles zal u doen zien, welke wonderen van bevrijding God aan ons gedaan heeft.”¹¹⁶

Hier wordt het belang van deze geschiedenis benadrukt, maar ook vanuit een religieus perspectief. Zo ook in het schoolboek van Rijkens:

“Eere zij God! Die ons Vaderland zoo liefderijk beschermde tegen de magt der vijanden en ons weder gelukkige dagen heeft geschonken.”¹¹⁷

In 1865 wordt Blücher - in 1825 nog tamelijk onzichtbaar - het meest genoemd van alle personen. De prins van Oranje wordt, in tegenstelling tot 1825, het minst vermeld. In het katholieke schoolboek is de meeste aandacht voor Blücher en Wellington die in 1825 door twee van de drie boeken niet werden behandeld. Ligny wordt in 1865 door ieder boek behandeld, terwijl deze veertig jaar eerder in geen enkel boek voor kwam. Quatre-Bras wordt daarentegen door slechts één boek vermeld. Het lijkt alsof de aandacht is verschoven van een Nederlands georiënteerd geschiedverhaal naar een neutraler of meer Frans of Pruisisch perspectief. Het neutraal-liberale schoolboek gebruikt de minste woorden om de veldtocht te

Tabel 2a: Genoemde personen in schoolboeken van 1865

Achtergrond	<i>Prins van Oranje</i>	<i>Wellington</i>	<i>Blücher</i>	<i>Napoleon</i>
Neutraal-liberaal	3	2	3	3
Katholiek	2	7	6	3
Protestant	3	3	4	5

Tabel 2b: Genoemde plaatsen en woorden in schoolboeken van 1865

Achtergrond	<i>Ligny</i>	<i>Quatre-Bras</i>	<i>Waterloo</i>	<i>Totaal aantal woorden</i>
Neutraal-liberaal	1	1	1	220
Katholiek	1	0	2	340
Protestant	1	0	1	395

¹¹⁶ Wester, *Schoolboek over de geschiedenissen van ons vaderland*, 155.

¹¹⁷ Rijkens, *De jeugdige vrienden van ons vaderland*, 85.

behandelen, minder nog dan het gemiddelde van 271 woorden in 1825. De twee schoolboeken van religieuze signatuur besteden aan deze gebeurtenis meer woorden dan dit gemiddelde. In 1865 is het gemiddelde 318 woorden per schoolboek. Er is dus sprake van een toename. Dit kan voort komen uit het niveau, de dikte, de dichtheid van de bedrukking of een toegenomen aandacht voor Waterloo.

De plaats waar de veldslag zich afspeelde komt ook terug bij de kwalitatieve analyse. Werd in 1825 in ieder schoolboek vermeld dat de slag plaatsvond in de zuidelijke of nieuwe provinciën, nu wordt steeds over België gesproken. In 1865 wordt in het neutraal-liberale en het alle schoolboeken geschreven, dat de bondgenoten “*België binnen*” trokken.¹¹⁸ De slag vond dus klaarblijkelijk in België plaats. Dit blijkt ook uit het citaat van het katholieke boek: “*Wellington trad in Belgie tegen (...) Napoleon*”.¹¹⁹ De slag vond dus niet meer plaats op en om ‘ons’ grondgebied.

De genoemde cijfers in de boeken kloppen overigens niet met mijn berekeningen in het tweede hoofdstuk van deze thesis.¹²⁰ Dit is interessant, aangezien in het neutraal-liberale schoolboek de troepenmacht van de Fransen wordt vergroot en die van de bondgenoten verkleind om een gelijkere strijd te ‘creëren’ en zo de overwinning meer glans te geven. In 1865 wordt de Engelse invloed op de herinnering van de veldslag op sommige vlakken al groter. Iets dergelijks gebeurt ook in het katholieke schoolboek. Napoleons leger groter wordt gemaakt dan het was, namelijk 150.000 in plaats van 125.000, maar het lijkt ook alsof hij met zijn hele leger vocht bij Ligny. Dit is uiteraard niet het geval, want zijn halve leger vocht diezelfde dag onder Ney bij Quatre-Bras. Daarnaast wordt aangegeven dat de Pruisen 100.000 manschappen hadden, in plaats van 120.000, en er maar 80.000 aanwezig waren bij Ligny, waardoor het volgens het katholieke schoolboek bijna een twee-tegen-één situatie werd voor de Fransen. Dit heeft alles te maken met het feit dat het boek een sterk Duits perspectief heeft, waardoor de Pruisische rol epischer en groter wordt gemaakt.¹²¹

Toch noemt het katholieke schoolboek ook de andere troepen die ten strijde trokken tegen Napoleon:

¹¹⁸ Knuivers, *Voornaamste gebeurtenissen en merkwaardige personen uit de algemeene geschiedenis*, 196-197. Vergers, *Algemeene geschiedenis. Leesboek voor de christelijke scholen. III Nieuwe geschiedenis*, 43.

¹¹⁹ Annegarn, *Algemeene geschiedenis ten dienste der katholieke jeugd. III: Nieuwe geschiedenis*, 285.

¹²⁰ Zie: Hoofdstuk 2: De Nederlandse rol in de veldtocht van 1815, aldaar de paragraaf: ‘2.1 De aanloop’.

¹²¹ Annegarn, *Algemeene geschiedenis ten dienste der katholieke jeugd. III: Nieuwe geschiedenis*, 285.

“Engelschen, Schotten, Nederlanders, Hannoveranen en Brunswijkers; (...)Pruisen; de Russen hielden den Midden-Rijn, De Oostenrijkers, onder Schwarzenberg, den Boven-Rijn bezet.”¹²²

Dit gebeurt ook in het orthodox-protestantse schoolboek, maar daar wordt wel gezegd welke troepen daadwerkelijk in actie kwamen:

“Het plan van Napoleon was tusschen de Engelschen, onder Wellington, en tusschen de Pruisen, onder Blücher, heen te breken, en dan elk afzonderlijk te verslaan. De legers der andere vorsten waren nog in aantocht.”¹²³

Het noemen van alle bondgenoten gebeurde in 1825 slechts bij één van de drie neutraal-liberale schoolboeken. In 1865 wordt het niet door het neutraal-liberale schoolboek genoemd, maar wel door de twee boeken van religieuze signatuur. Over het algemeen is er minder sprake van een bipolaire epische concentratie op Napoleon en de prins van Oranje, er komt meer aandacht voor ‘de bondgenoten’.

De slag bij Ligny wordt maar kort beschreven. In het neutraal-liberale schoolboek staat kort en bondig dat Napoleon Blücher versloeg. In het orthodox-protestantse schoolboek wordt de slag bij Quatre-Bras kort besproken:

“Op dienzelfden dag streed de maarschalk Ney tegen den prins van Oranje. De onzen waren overwinnaars.”¹²⁴

Dit duidt niet op een wereldperspectief, wat het boek claimt te hebben, maar eerder op een vaderlands perspectief. In het neutraal-liberale schoolboek is er echter nog meer aandacht voor de Nederlandse rol. Uitgebreid wordt beschreven dat bij Quatre-Bras door “*wonderen van dapperheid*” van “*de Nederlanders onder hunnen heldhaftigen kroonprins*” het “*belangrijke punt behouden bleef*.”¹²⁵

¹²² Ibidem.

¹²³ Vergers, *Algemeene geschiedenis. Leesboek voor de christelijke scholen. III Nieuwe geschiedenis*, 43.

¹²⁴ Vergers, *Algemeene geschiedenis. Leesboek voor de christelijke scholen. III Nieuwe geschiedenis*, 43.

¹²⁵ Knuijvers, *Voornaamste gebeurtenissen en merkwaardige personen uit de algemeene geschiedenis*, 197.

“Zelfs Ney, die hier aan het hoofd eener aanzienlijke overmagt hevig streed, moest, toen Wellington eindelijk te hulp snelde, terugwijken, door welke daad zich de dapperen prins van Oranje (...) een onverwelkbaren lauwerkrans vlocht.”¹²⁶

Hier klinkt duidelijk een nationale, maar ook zeker heroïsche toon: Wellington die ‘eindelijk’ te ‘hulp’ schoot, Ney die aan een grote overmacht stond en de prins van Oranje maakte zich ‘onsterfelijk’. De dapperheid komt ook terug in het katholieke boek, maar daar wordt beschreven dat “het gevecht onbeslissend” eindigde.¹²⁷ Geen overwinning, maar ook geen verlies dankzij de prins van Oranje.

Dit is anders wanneer de slag bij Waterloo wordt besproken. Er wordt wel melding gemaakt van de aanwezigheid van de Nederlanders, maar niet van die van de prins van Oranje.¹²⁸ De schoolboeken van religieuze signatuur schrijven een stuk meer over de laatste slag van de veldtocht van 1815. Zo staat er in het katholieke schoolboek:

“Wellington week niet, maar zuchtte: »ware het maar avond, of daagden de Pruisen maar op! (...) doch Blucher zelf daagde op en nu geraakten de Franschen van achteren, van voren en van ter zijde in het vuur. In een kwartier uurs bevond zich het Fransche leger in de onbeschrijfelijkste wanorde; wat slechts kon, koos de vlugt;”¹²⁹

In het tweede hoofdstuk is de naamgeving van de veldslag van 18 juni al kort ter sprake gekomen. In Nederland en Engeland heet het ‘de veldslag bij Waterloo’, maar in Duitsland wordt de slag naar ‘La belle alliance’ vernoemd.¹³⁰ Dit blijkt ook uit de volgende passage uit het katholieke schoolboek, dat uit het Duits is vertaald:

“Ten 9 uur ontmoetten Blucher en Wellington elkander op den weg, bij de herberg la belle alliance, of het schoon verbond; en daarnaar werd de veldslag genoemd.”¹³¹

Wellicht is ‘La belle alliance’ ook een meer adequate term voor de slag aangezien de veldslag werd gewonnen door een goed verlopen bondgenootschap. Het orthodox-protestantse boek

¹²⁶ Ibidem.

¹²⁷ Annegarn, *Algemeene geschiedenis ten dienste der katholieke jeugd. III: Nieuwe geschiedenis*, 285-286.

¹²⁸ Knuivers, *Voorname gebeurtenissen en merkwaardige personen uit de algemeene geschiedenis*, 197.

¹²⁹ Annegarn, *Algemeene geschiedenis ten dienste der katholieke jeugd. III: Nieuwe geschiedenis*, 285-286.

¹³⁰ Nofi, *De slag van Waterloo*, 231 & 238.

¹³¹ Annegarn, *Algemeene geschiedenis ten dienste der katholieke jeugd. III: Nieuwe geschiedenis*, 286.

benadrukt ook het internationale karakter van de strijd: “Op den 18den Juni zou aldaar het lot van Europa andermaal beslist worden.”¹³² Er is een sterk anti-Frans perspectief te ontdekken:

“Te overwinnen was voor hem wederom de weg tot heerszucht, voor de volken van Europa tot nieuwe, wellicht tot nog erger slavernij. De nederlaag te lijden was voor hem een zeker weg tot nog dieper vernedering dan voor eenige maanden, maar voor de volken van Europa tot vrijheid.”¹³³

Hieruit blijkt duidelijk dat de schrijver van het boek meende dat de onafhankelijkheid van de Europese volkeren bij Waterloo in stand werd gehouden. Iets wat ook doordringt in de andere twee schoolboeken uit 1865.

Over de beslissing van de slag wordt in het orthodox-protestantse schoolboek een fout gemaakt. Er wordt geschreven dat Napoleon dacht dat Grouchy naderde in het oosten, maar de Franse keizer wist maar al te goed dat het de Pruisen waren. Met de komst van de Pruisen is het snel voorbij voor Napoleon: “*Het is Blücher. Met kracht werpt deze zich op den vijand, en weldra slaat het Fransche leger in verwarring op de vlucht.*” Werd de Pruisische veldheer in 1825 bijna niet genoemd als belangrijke factor in de beslissende slag, in 1865 vormt hij in twee van de drie schoolboeken het kantelpunt in de slag. Naast de Pruisen, diens commandant en de inzet van de andere bondgenoten was ook God een factor in de overwinning: “*De Heer had andermaal geholpen.*”¹³⁴ De religieuze factor speelt in 1865 een minder prominente rol dan in 1825. Toen was er vaker een verwijzing te vinden naar Goddelijke.

In 1865 is er minder sprake een epische concentratie op de prins van Oranje en Napoleon. De andere bondgenoten worden vaker genoemd en de Pruisische veldheer Blücher vervult een bepalende rol bij de slag bij Waterloo. Toch is er nog altijd veel aandacht voor de slag bij Quatre-Bras en de dappere daden van de Nederlandse troepen onder leiding van de ‘heldhaftige’ kroonprins van Nederland. Diens verwonding bij de slag bij Waterloo wordt in 1825 uitgebreid behandeld; in 1865 komt dit niet terug. Het religieuze aspect is opvallenderwijs ook minder in 1865. In 1825 zijn er bij de drie lagere schoolboeken meer verwijzingen naar God, dan in de twee boeken van religieuze signatuur en een neutraal-liberaal schoolboek van 1865. Een mogelijk oorzaak is dat in 1825 de schoolboeken nog

¹³² Vergers, *Algemeene geschiedenis. Leesboek voor de christelijke scholen. III Nieuwe geschiedenis*, 44.

¹³³ Ibidem.

¹³⁴ Vergers, *Algemeene geschiedenis. Leesboek voor de christelijke scholen. III Nieuwe geschiedenis*, 44.

vanzelfsprekend protestants-christelijk waren. In 1865 is men veel voorzichtiger geworden vanwege de spanningen tussen de verschillende (opkomende) zuilen.

Opvallend is het feit dat in 1825 nog werd opgeroepen de slag te vieren en te herinneren en dat dit in 1865 niet meer gebeurde. Dit is tevens zo met de bereidheid offers te brengen voor de onafhankelijkheid. Hieruit valt af te leiden dat in 1865 de veldtocht van 1815 al meer wordt gezien als deel van de geschiedenis, maar niet als een bepalende factor voor de onafhankelijkheid voor 'ons' land. De oorzaak hiervan is logisch, namelijk de afscheiding van België. De slagen bij Quatre-Bras en Waterloo gebeurden op plaatsen die niet meer tot het Nederlands grondgebied behoren.

Bij deze conclusie dient echter wel een relativering plaats te vinden. Omdat het niveau en de doelgroep van de schoolboekjes verschillend is, kan dit ook zo zijn met de intenties. De boekjes voor de lagere school hadden misschien een meer opvoedend doel of wilden nationaal besef kweken. De geschiedenisboeken van de middelbare school hadden misschien als doel een kritischer, waarheidsgetrouwer en realistischer beeld te geven. De conclusies van de vergelijkingen dienen dus genuanceerd te worden door de verscheidenheid van de schoolboeken en de daarbij behorende doelgroepen.

3.3 Kranten over Waterloo in de negentiende eeuw

Nu zal ik overgaan tot de analyse van de dagbladen uit 1825 en 1865. Zoals gesteld, ondergingen de kranten in deze tijd een belangrijke ontwikkeling. Waar een krant in 1825 nog maar vier pagina's besloeg, is dit in 1865 aanzienlijk meer. De krant werd in 1825 ook niet elke dag gepubliceerd, sommige kranten kwamen zelfs maar twee keer per week uit. Hierbij komt nog de vrijheid van de pers, die tot 1848 nog zeer beperkt en pas na de nieuwe grondwet echt vrij was.

Voor deze periode heb ik twee grote kranten en daarnaast de *Nederlandsche Staatscourant* bestudeerd. De *Nederlandsche Staatscourant* was en is de officiële krant van de regering waarin het belangrijkste nieuws volgens de regering werd afgedrukt, zoals mededelingen van onder meer wetswijzigingen, oprichtingen en benoemingen. De *Amsterdamsche Courant* was een grote krant uit Amsterdam in 1825. Uit latere onderzoeksjaren ontdekte ik, dat er in Amsterdam veel werd georganiseerd voor Waterloo, daarom heb ik voor een krant uit de hoofdstad gekozen. Tenslotte het *Algemeen nieuws-* en

advertentieblad, dit dagblad is één van de voorlopers van het *Algemeen Handelsblad* dat in alle andere onderzoeksjaren wordt gebruikt.

Helaas is er weinig over het onderzoeksjaar 1825 te zeggen vanuit deze bronnen. In de onderzochte periode stond slechts één artikel dat gerelateerd kan worden met Waterloo. Dit artikeltje is vier dagen voor de viering van de tienjarige verjaardag van de beslissende slag geplaatst en betreft slechts 82 woorden. Het gaat over de oprichting van een gedenkteken in de kerk van Waterloo. “*Het vaderlandsch genootschap van Waterloo*” besloot op de dertiende van juni een “*plan ter oprigting van het monument in de kerk van Waterloo*” aan te nemen.¹³⁵

Er valt geen enkele conclusie te trekken uit het krantenonderzoek van 1825, de verklaring hiervoor ligt in de hierboven genoemde factoren die de kranten van 1825 beperkten in vrijheid en grootte.

In 1865 waren de kranten een stuk groter en was de persvrijheid in de grondwet van 1848 vastgesteld. Een orthodox-protestantse krant bestond toen echter nog niet, want *De Standaard* werd pas in 1872 voor het eerst gedrukt. Hier wordt dan ook enkel een katholieke en een neutraal-liberale krant geanalyseerd. Een ander feit waarop gelet moet worden, is dat in 1865 Napoleon III in Frankrijk aan de macht is. Als hier over Napoleon wordt gesproken gaat het dus meestal niet over Napoleon Bonaparte die in Waterloo verslagen werd, maar over zijn neef (de zoon van zijn broer Lodewijk Napoleon).

Tabel 3: Kwantitatieve gegevens van dagbladen uit 1865

Krant	Eerste artikel	Laatste artikel	Artikelen	Woorden totaal
<i>Algemeen Handelsblad</i>	12-06-1865	20-06-1865	79	13.419
<i>De Tijd</i>	15-06-1865	20-06-1865	8	4.172

Het verschil in het aantal stukken en woorden dat wordt besteed aan Waterloo door de twee kranten is enorm (zie tabel 3). Toch kan de schijn bedriegen. In *De Tijd* staan in 1865 namelijk weinig tot geen advertenties, het *Algemeen Handelsblad* staat er echter bol van. Maar liefst 65 stukken uit het *Algemeen Handelsblad* betreffen advertenties die steeds naar de slag bij Waterloo verwezen in de vorm van de meest uiteenlopende acties van burgers en organisaties en commerciële activiteiten van bedrijven. Sommige advertenties werden geplaatst op verschillende dagen. (Zie verder bijlage 2).¹³⁶

¹³⁵ ‘Binnenlandsche berichten. Brussel, den 11den Junij’, *Nederlandsche Staatscourant*, 14-06-1825.

¹³⁶ Zie: ‘Bijlage 2: Geraadpleegde kranten’, aldaar ‘Onderzoeksjaar 1865’.

Hier zal ik kort aangeven wat voor soorten advertenties de revue passeerden. Zo waren er in 1865 allerlei Waterloo dranken te koop: Waterloo bier, –champagne, –likeur en –bitter. Dit duidt naar mijn idee goed aan dat Waterloo echt gevierd werd. Dit gaat uiteraard gepaard met vele feesten en een triomftocht, die werden georganiseerd. Voor deze feesten werd overigens van alles verkocht, banieren, vlaggen, rozetten, lampions en andere decoraties. Naast grote feesten waren er concerten en ouvertures. Er werden zelfs speciaal liederen geschreven voor en over Waterloo, Quatre-Bras en de prins van Oranje. Er werden ook ‘illuminaties’ gehouden, dit hield in dat er vele lampions en dergelijke werden aangestoken als feestverlichting. Tenslotte werden er veel boeken uitgebracht, afgeprijsd, gepromoot en verkocht wat eveneens de Waterloo herinnering levend hield. Opvallend is dat er zeven advertenties na 18 juni zijn gedrukt. Dit zou kunnen komen doordat de krant op eerdere dagen vol stond, maar het betreft ook uitverkopen van bijvoorbeeld boeken en decoraties.¹³⁷

Er zijn uiteraard ook ‘gewone’ artikelen in de krant. Een artikel uit het *Algemeen Handelsblad*, met veel gegevens uit advertenties, bespreekt het programma van de triomftocht in Amsterdam. Er zijn 34 afdelingen waaruit “*De trein is samengesteld*”. Er doen allerlei verenigingen, bedrijven, beroepen en instanties mee aan de optocht. Er lopen en rijden dus niet alleen wagens van militairen en veteranen mee, maar ook timmerlieden, drukkers, muzikanten, typografen, tabaksverwerkers enzovoorts. Dit duidt erop dat een dergelijke optocht breed wordt gedragen in de samenleving. Daarnaast is er publieke druk en waren er wellicht ook publiciteitsredenen om mee te doen aan de optocht. Op de “*Triomfwagen Waterloo*” staat onder meer “*de buste van Willem I*”, “*de Leeuwenberg van Waterloo met het metalen monument*” en “*de namen der veldheeren van Nederland*”. Ook staan de plaatsen waar de slagen hebben afgespeeld op de wagen en “*de vlaggen van Nederland, Engeland en Pruisen*”. Dit is allemaal te verwachten op een wagen over en voor Waterloo. Wat wel opvalt is dat er Romeinse verwijzingen zijn. Zo stelt het onderste gedeelte van de wagen “*een Romeinse zegenwagen*” voor en is er een “*buste van de krijgsgod Mars in wapenuitrusting*”.¹³⁸ Waarom dit gebeurt is niet geheel duidelijk. Het kan zijn dat het ‘mode’ was voor monarchen verwijzingen te maken naar vroegere grootheden. Napoleon en zijn familie waren bijvoorbeeld grote bewonderaars van de Romeinen en diens keizers.

Deze optocht wordt ook aangekondigd in een artikel in *De Tijd*.¹³⁹ De inhoud van beide artikelen is ongeveer hetzelfde, waarschijnlijk is het dus een persbericht. Na de optocht

¹³⁷ Ibidem.

¹³⁸ ‘Amsterdam, Zaterdag 17 Junij’, *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 19-06-1865.

¹³⁹ ‘Geen titel’, *De Tijd. Noord-Hollandsche Courant*, 19-06-1865.

volgt ook een kort verslag van 79 woorden in *De Tijd*. Volgens het dagblad was het een succes:

“Er is een ontzettende menigte menschen op de been. De stad ziet er overigens zeer feestelijk uit, zoo door het wapperen der vlaggen als door de geplaatste eerebogen.”¹⁴⁰

Er werden ook kleinere optochten georganiseerd. Bijvoorbeeld door scholen die waren betrokken bij de herdenking Dit blijkt uit een kort bericht uit Nieuwediep:

“De leerlingen van den onderwijzer, den Heer C. Sipkens, zullen, ter herdenking van den slag bij Waterloo, een feestelijken optogt houden. (...) In een bokkenwagen (...) zal de door een der jongens voorgestelde prins, met een doek zijn gewonden arm bedekt, gezeten zijn.”¹⁴¹

Deze verwijzing naar de verwonding van de prins van Oranje bij Waterloo laat zien dat de latere Willem II en zijn offer voor de onafhankelijkheid een belangrijke rol speelde in herdenkingen van de slagen uit 1815.

Ook arbeiders hielden optochten, blijkt uit een stuk van het *Algemeen Handelsblad* uit Amsterdam.

“Gisteren avond ten 10½ ure heeft een optogt plaats gehad van het werkvolk van de fabriek van de Heeren Schutte en C^o., op den Kadijk, met fakkellicht en muziek.”¹⁴²

Dit gebeurde allemaal in de tijd van de baas, want na de optocht “*zijn zij naar de fabriek teruggekeerd*”.¹⁴³ Hieruit blijkt dat werkgevers de herdenking belangrijk genoeg vonden er tijd en geld aan te besteden. De volkse aard van het Waterloofeest blijkt ook uit een stuk van *De Tijd*:

“Gij hebt wel gedaan daartoe geen verlot te vragen aan de hooge regering, die op hare beurt verstandig heeft gehandeld met daartoe niet aan te sporen. Wij zijn een vrij volk, dat, hoe ook reeds gecentraliseerd, toch nog te veel zelfstandigheid bezit om zich te

¹⁴⁰ ‘Geen titel’, *De Tijd. Noord-Hollandsche Courant*, 20-06-1865.

¹⁴¹ ‘Nieuwediep, 14 Junij’, *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 16-06-1865.

¹⁴² ‘Geen titel’, *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 19-06-1865.

¹⁴³ Ibidem.

vermaken en feest te vieren op hoog bevel. Dit maakt dat wij morgen en overmorgen een waarlijk nationaal feest zullen vieren, waarbij alles uitgaat van het volk zelf, en de Regering slechts zal hebben toe te zien, dat de orde gehandhaafd wordt.”¹⁴⁴

De optocht van de arbeiders was dus in de werktijd, maar wellicht geen uitzondering.

Er is ook een schip naar de veldslag van 18 juni vernoemd.:

“Het fregatschip Waterloo, groot 400 gemeten lasten, (...), is Zaterdag met goed gevolg te water gelaten”.¹⁴⁵

Dit was in Amsterdam op 17 juni, en na de tewaterlating werd het volkslied gezongen. Door de tekst die “*achter op het schip prijkt „leeuw van Waterloo”*”¹⁴⁶ wordt verwezen naar de prins van Oranje, die in 1865 nog altijd een belangrijke rol speelt in de Waterlooherinnering. Het schip is een voorbeeld van cultureel geheugen, want het schip zal blijven voortbestaan als de tijdgenoten van Waterloo zijn overleden en het overstijgt het communicatieve geheugen doordat de herinnering zich vestigt aan zaken die generaties overstijgen. Door dergelijke materie wordt de herinnering opgenomen in de cultuur die de natie onderbouwt.

Hierboven is al besproken dat ook jongeren meededen aan de Waterlooherdenkingen. Volgens het *Algemeen Handelsblad* weten ook de jongere bewoners van Nederland waar de herdenkingen op 18 juni om draaien:

“De ouderen van dagen weten en de jongeren hebben het vernomen, welken indruk in 1815 de wederverschijning van Napoleon I aan het hoofd van een geducht leger in het hart van het nieuw gevormde Koninkrijk der Nederlanden maakte (...) en met welk innig gevoel van vreugde de dank men de heilmars vernamd, dat de zege door de verbonden legers was behaald en dat 's lands onafhankelijkheid, ook door den heldenmoed en ten koste van het bloed van een Telg uit het Huis van Oranje, was gered en bevestigd.”¹⁴⁷

Dit citaat zegt heel veel. Allereerst dat de jongeren onderricht kregen over Waterloo en dat de ouderen nog altijd konden vertellen over de veldtocht van 1815. Er is dus sprake van

¹⁴⁴ ‘Amsterdam, 17 Junij. Waterloo.’, *De Tijd. Noord-Hollandsche Courant*, 19-06-1865.

¹⁴⁵ ‘Geen titel’, *De Tijd. Noord-Hollandsche Courant*, 20-06-1865.

¹⁴⁶ ‘Geen titel’, *De Tijd. Noord-Hollandsche Courant*, 20-06-1865.

¹⁴⁷ ‘Amsterdam, Zaterdag 17 Junij’.

communicatief geheugen in 1865, het overbrengen van verhalen en herinneringen aan volgende generaties. Doordat er nog veel tijdgenoten waren van 1815 leefde de geschiedenis van Waterloo nog in de gemeenschap. Ook het feit dat de prins van Oranje een offer had gebracht voor de onafhankelijkheid wordt genoemd. Dit komt ook terug in de tekst:

“Wij hopen echter, dat de natie het niet alleen zal vieren door het uitsteken van vlaggen, het houden van optogten en toespraken, het aansteken van vuurwerk en lampions, maar dat zij bij deze gelegenheid blijken zal geven, dat zij doordrongen is van den zedelijken pligt om te zorgen voor het lot der oude strijders, die zoo veel hebben bijgedragen tot herovering en bevestiging onzer onafhankelijkheid.”¹⁴⁸

Hiermee wordt benadrukt niet alleen de glorie van Waterloo te herinneren en te vieren, maar ook de veteranen en de offers te herdenken. Dit is de rouw waarover Renan spreekt en die een natie bindt.

Opvallend is nog dat er wordt geschreven dat feestelijkheden

“gewijd aan de herinnering der nederlaag van de legers eener thans bevriende natie, het gevoel van deze kunnen kwetsen.”¹⁴⁹

Hieruit wordt duidelijk dat al in 1865 de internationale bondgenootschappen een rol spelen bij het vieren van nationale feesten. Er wordt rekening gehouden met vroegere vijanden om deze in het heden en de toekomst niet tegen het hoofd te stoten. Dit kan worden vergeleken met de situatie na de Tweede Wereldoorlog met de voormalige bezetter en vijand: Duitsland. Hoewel de feestelijkheden in 1865 nog doorgaan is dit toch een interessante constatering. Dit zou ook gekoppeld kunnen worden aan de theorie van Renan als hij erop wijst dat sommige zaken moeten worden vergeten om een vredig samenleven te kunnen bewerkstelligen. Het gaat hier dan echter niet om een benarde situatie binnen de natie, maar een pijnlijk punt in de Europese ‘natie’.

Niet alleen de arbeiders en scholen hielden zich bezig met de herdenkingen. Ook de rijkere bovenlaag was hiermee bezig. Dit blijkt uit een artikel uit het *Algemeen Handelsblad* over de oprichting van een gedenkzuil in Amerongen. Daarop staat geschreven:

¹⁴⁸ Ibidem.

¹⁴⁹ ‘Amsterdam, Zaterdag 17 Junij’.

“Deze colon is opgericht door A. E. C. Gravinne donairière van Athlone, ter gedachtenis van de overwinning behaald op Bonaparte en de Fransche armee door den prins van Oranje en de gecombineerde arméén onder bevel van den Hertog van Wellington en prins Blücher te Quatre-Bras en in de velden van Waterloo, den 18 Junij 1815.”¹⁵⁰

Op de andere kant staat iets geschreven over de gravin die deze zuil heeft opgericht. In 1865 wordt het schijnbaar als eerbiedig en eervol gezien een monument op te richten. Eerbiedig, omdat de slag wordt herdacht met een gedenkzuil; eervol, omdat dit door een gravin wordt gedaan. Dit is wederom een vorm van cultureel geheugen en er zijn meerdere initiatieven voor gedenktekens. Zo wordt er in het *Algemeen Handelsblad* geld gevraagd voor een monument. Dit fonds was al opgezet in

“1863, bij de toen aanstaande feestelijke herdenking van het 50jarig bestaan onzer onafhankelijkheid”¹⁵¹

Blijkbaar is het in die twee jaar niet gelukt genoeg geld bij elkaar te krijgen voor een dergelijk monument en uit het stuk blijkt dat dit tot de “*laatste hunne pogingen*” behoort.¹⁵² Uit de twee genoemde artikelen blijkt dat onder de bevolking weinig animo was voor een monument voor Waterloo, maar rijke particulieren dit wel interessant vonden.

Een heel ander artikel maakt het programma bekend van

“de feestelijke vereeniging te Leiden van de oud-strijders, die in Nederlandsche dienst aan de krijsverrigtingen in 1813-1815 hebben deel genomen, en ter viering van den 50sten verjaardag der instelling van de Militaire Willemsorde, op den 27sten Junij”.¹⁵³

Opvallend is dat Waterloo in het stuk niet wordt genoemd, terwijl met de veteranen uit 1813-1815 waarschijnlijk ook militairen die bij Waterloo hebben gevochten worden bedoeld. Het stukje over de viering van de Militaire Willemsorde komt ook terug in *De Tijd*, wat wederom duidt op een persbericht.¹⁵⁴ Een ingezonden brief in *De Tijd* schrijft over één van de veteranen

¹⁵⁰ ‘Geen titel’, *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 13-06-1865.

¹⁵¹ ‘Een monument der natie waardig’, *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 13-06-1865.

¹⁵² ‘Een monument der natie waardig’.

¹⁵³ ‘Geen titel’, *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 16-06-1865.

¹⁵⁴ ‘Leyden, 16 Junij’, *De Tijd. Noord-Hollandsche Courant*, 19-06-1865.

uit 1815. Deze chirurgijn “geraakte (...) den 16den Junij bij Quatre-Bras door een bomscherf gekwetst”. Hij overleed hier echter niet aan, maar stierf pas in 1864.¹⁵⁵ Uit deze artikelen blijkt weer dat de Waterlooherinnering levend wordt gehouden in het communicatieve geheugen.

In 1865 stond er ook een gedicht in het *Algemeen Handelsblad*. Er wordt geschreven over het de gruwelijkheid en de offers die zijn gebracht voor de onafhankelijkheid van ons vaderland:

“Uur, wat angst gij ons deelt lijden, ‘k Wilde u toch een feestzang wijzen! Heeft de brand het huis ontsierd, ’t Muurwerk is in stand gebleven, En wij bergden lijf en leven Uit den klaauw van ’t roofgediert.”¹⁵⁶

Uit het gedicht, blijkt dat Napoleon het ‘monster’ was, dat Nederland bedreigde. Ondanks veel offers is onze onafhankelijkheid in stand gebleven.

Er worden echter ook vergelijkingen gemaakt tussen de gang van zaken in 1815 en de huidige politieke toestand. Zo wordt er door het *Algemeen Handelsblad* een vergelijking gemaakt tussen de behandeling en straf van Napoleon en Jefferson Davis, de president van het geconfedereerde Zuiden in Amerika.

“Davis en de zijnen konden zijn verklaard tot vijanden van het gemeenebest en als zoodanig levenslang verbannen of opgesloten zonder vorm van proces. Aldus heeft men gehandeld in Europa en aldus werd Napoleon een martelaar.”¹⁵⁷

Hieruit blijkt toch een bepaalde sympathie voor Napoleon, aangezien hij als martelaar wordt gezien.

In *De Tijd* wordt veel aandacht besteed aan de familieperikelen van Napoleon. Het lijkt of de katholieke krant een excuus zoekt voor Napoleons ondergang:

“Het speet hem dat hij niet gelijk een Gengis-Kan, der verwoester van Azië, vier zonen had die geene andere ijverzucht kenden dan hem te dienen.”¹⁵⁸

¹⁵⁵ ‘Ingezonden berichten. 16 Junij 1815-1865.’, *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 19-06-1865.

¹⁵⁶ Cornelis Loots, ‘Ter eerste verjaring van den gedenkwaardigen veldslag bij Waterloo op 18 juni 1815’, *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 17-06-1865.

¹⁵⁷ ‘Amsterdam, Zondag 18 Junij’, *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 19-06-1865.

Ook hier wordt, net als bij de triomftocht ter ere van Waterloo, telkens verwezen naar historische grootheersers. Aan de ene kant wordt Napoleons kroost en zijn familie als excuus opgevoerd voor zijn uiteindelijke nederlaag, maar aan de andere kant is er toch kritiek. Napoleon vergelijkt zichzelf met Gengis-Khan, maar de krant verwijst naar deze als “*de verwoester van Azië*”, wat de vergelijking in het negatieve trekt.¹⁵⁹ De negatieve weergave van Napoleon komt ook nog terug wanneer er over zijn broer Lodewijk wordt gesproken, die nog koning van Nederland was, dankzij Napoleon:

“De Keizer, schepper der nieuwe vrijheid, van de nieuwe politiek aarzelde nogtans niet aan Lodewijk, Hollands Koning, ongeveer het volgende te schrijven: „weet het wel, uwe eerste pligt is jegens mij; uw tweede, jegens Frankrijk; en dan later hebt gij pligten te vervullen jegens het volk waarover gij Koning zijt.””¹⁶⁰

Ook hieruit blijkt de duidelijk tweestrijd. Aan de ene kant wordt er positief gesproken over Napoleon als “*schepper der nieuwe vrijheid*”, maar toch wordt hij door dit stuk in een kwaad daglicht gesteld. Lijkt het in dit artikel uit 1865 niet duidelijk hoe er moet worden gekeken naar de keizerlijke verliezer van de slag bij Waterloo, een heel ander geluid klinkt uit een ander artikel van *De Tijd*:

“Waterloo heeft immers voor goed een einde gemaakt aan het militair geweld van Napoleon I, die, ten koste van goed en bloed van millioenen gansch Europa aan de willekeur van zijn verdwaasd genie poogde te onderwerpen.”¹⁶¹

Dit is uiteraard een erg negatief stukje over de voormalig keizer van Frankrijk. Er wordt weer gerefereerd naar de Romeinse tijd wanneer Napoleon wordt afgeschilderd als “*een moderne caesar*”, maar niet in de positieve zin. Maar als iemand die het leger en de rechten van alle volken misbruikte ten dienst van zijn “*nooit bevredigde heerszucht*”.¹⁶²

Een excuus van Napoleon wat positief uitpakt voor de Nederlanders wordt ook in *De Tijd* geschreven:

¹⁵⁸ ‘Amsterdam, 14 Junij.’, *De Tijd. Noord-Hollandsche Courant*, 15-06-1865.

¹⁵⁹ ‘Amsterdam, 14 Junij.’.

¹⁶⁰ ‘Amsterdam, 14 Junij.’.

¹⁶¹ ‘Amsterdam, 17 Junij. Waterloo.’, *De Tijd. Noord-Hollandsche Courant*, 19-06-1865.

¹⁶² ‘Amsterdam, 17 Junij. Waterloo.’.

“„De Keizer zeide ons gisteren morgen, van den veldtocht van Waterloo sprekende:
„Zonder het heldhaftig besluit van den prins van Oranje, die met een handvol
manschappen de stelling bij Quatre-Brass heeft durven bezetten, zou ik het engelsche
leger overrompeld hebben”.¹⁶³

Dit komt ook terug in het *Algemeen Handelsblad*. Daarin is ook te lezen, dat Napoleon de prins van Oranje eer geeft: “*Al de eer van dien dag behoort aan hem.*”¹⁶⁴ Ook de krantenberichten uit 1815 worden gedrukt in de neutraal-liberale krant.¹⁶⁵ De definitieve berichtgeving over de veldtocht van 1815 is in 1865 dus nog niet voltooid.

Het laatste krantenartikel uit 1865 van *De Tijd* biedt tevens een mooie samenvatting. In dit stukje wordt kort aangestipt wat er in 1865 allemaal te doen is met de viering van Waterloo. Ook enkele veteranen vervulden een belangrijke rol.

“Te Baarn is men voornemens de herinnering aan den slag van Waterloo (...) luisterrijk te vieren. Des morgen zullen de kinderen op de scholen onthaald worden, en des middags zal er eene muziekkuitvoering plaats hebben. (...) Daartoe zal het bestuur in optocht zich naar het lustslot begeven, voorafgegaan door een piket artillerie, muziek, de zeven in de gemeente aanwezige strijders van 1813-15, enz. Z. K. H. zal worden uitgenoodigd, zich door de stoet, die met fakkels verlicht zal zijn, te doen geleiden naar het gedenkteeken, vóór 50 jaar ter eere van den held van Quatre-Bras opgerigt. (...) Het gedenkteeken zal, keurig versierd zijn, geplaatst tusschen twee eerebogen; illuminatie en vuurwerk zal er worden opgestoken”.¹⁶⁶

Duidelijk is dat in 1865 Waterloo groots herdacht werd. Concerten, versieringen, feestverlichting, optochten, aandacht voor de veteranen, Waterloodranken, boeken, liederen en monumenten, alles wordt uit de kast getrokken voor de Waterlooherdenking. Klaarblijkelijk wordt de slag bij Waterloo gedragen door het communicatief geheugen. Verhalen en herinneringen aan de slag worden nog verteld en zo doorgegeven aan de volgende generaties waardoor de herinnering ‘vers’ blijft. De glorie en de rouw die het Nederlandse volk heeft verkregen en betreurd bij de slag bij Waterloo worden aangegrepen

¹⁶³ ‘Geen titel’, *De Tijd. Noord-Hollandsche Courant*, 20-06-1865.

¹⁶⁴ ‘Geen titel’, *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 19-06-1865.

¹⁶⁵ ‘Geen titel’, *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 19-06-1865.

¹⁶⁶ ‘Soestdijk, 18 Junij.’, *De Tijd. Noord-Hollandsche Courant*, 20-06-1865.

om de natie te binden en te versterken. Napoleon is nog altijd de boosdoener en de prins van Oranje de grote held, die zich met andere Nederlanders opofferde voor de onafhankelijkheid van 'ons' land. Zijn verwonding wordt daarom nog vaak aangehaald. Toch heeft de feestviering een volks karakter. Vieringen en optochten worden georganiseerd vanuit het volk en niet vanuit de regering. Er zijn arbeiders en leerlingen die optochten houden. Niet alleen (oud-) militairen doen mee aan de herdenkingen, maar ook andere beroepen, wat erop duidt dat het vieren breed wordt gedragen. Dit duidt het culturele geheugen, de herinnering wordt gedragen door tradities en rituelen. Alle lagen van de gemeenschap houden de Waterlooherinnering in stand, Waterloo en diens hoofdrolspelers wordt ook gebruikt in uiteenlopende vergelijkingen met het heden.

3.3 Conclusie

De eerste deelvraag die beantwoord moest worden in dit hoofdstuk was: *In hoeverre verschilde de betekenis van Waterloo vóór en ná de onafhankelijkheid van België?* Het onderzoek naar het jaar 1825 heeft echter door het beperkte bronnenmateriaal - de schoolboeken en de kranten - weinig informatie over de plaats van Waterloo in het toenmalige collectieve geheugen opgeleverd. Wat precies de invloed is geweest van de Belgische revolutie in 1830 die resulteerde in een onafhankelijk Belgisch koninkrijk, viel zodoende niet te traceren.

Veertig jaar later leveren de bronnen heel wat meer informatie op. In 1865 is er veel aandacht voor de veldslag bij Waterloo. Een extra reden is dat er nog tijdgenoten waren van de veldtocht van 1815. Hierdoor was er een sterk communicatief geheugen, want verhalen en herinneringen werden doorgegeven. De Waterlooherinnering werd echter minder nationalistisch tussen 1825 en 1865. In 1825 is er een sterke bipolaire epische concentratie op de prins van Oranje en Napoleon en weinig aandacht voor de Pruisische en Engelse veldheren. In 1865 is er nog altijd een lichte epische concentratie op de prins van Oranje en Napoleon. Er komt echter wel meer aandacht voor de bondgenoten, met name voor de beslissende rol die Blücher speelde in de slag bij Waterloo. Bij Quatre-Bras is dit andersom, deze slag heeft in 1825 nog een prominente rol in de schoolboeken vanwege de bijdrage van de Nederlanders en vanwege de betekenis voor de latere slag bij Waterloo. In de schoolboeken is deze aandacht minder, maar in de kranten van 1865 is het nog sterk aanwezig.

Dit komt doordat het offer, wat moest worden gebracht voor de onafhankelijkheid van het pas gestichte ‘vaderland’, nog erg belangrijk is. Dit komt in de schoolboeken van 1825 duidelijk terug. De kroonprins die gewond aan zijn schouder raakte stierf dan niet, in tegenstelling tot andere Nederlanders, maar bracht wel een offer voor ‘onze’ onafhankelijkheid. De rouw die volgens Renan een van de meest bindende factoren is van een natie wordt, in de vorm van de gebrachte offers met een symboolfunctie voor Willem II, dus aangegrepen om de Nederlandse natie te verenigen. Dit hangt samen met de oproep de slag te herinneren. In 1825 is dit sterk aanwezig in de drie schoolboeken, maar in 1865 is dit verdwenen. In de kranten van hetzelfde jaar wordt ook niet echt opgeroepen de slag te herinneren en te vieren. Toch is het element van vaderlandse glorie zeker nog aanwezig in 1865, gezien de vele feesten en optochten, uit verschillende lagen van de bevolking. Doordat de herinnering breed wordt gedragen, is er sprake van een levend cultureel geheugen.

Dit culturele geheugen wordt versterkt door de creatie van materiële zaken die met Waterloo worden geassocieerd. Te denken valt aan monumenten en het fregat dat naar Waterloo is vernoemd. Deze zaken overstijgen de generaties en zijn vormen van het culturele geheugen. Hiermee lijkt de veldslag in de cultuur te worden gevestigd, maar de belangrijkste herinneringsplaats gaat verloren, namelijk Waterloo zelf. Door de afscheiding van België verdwijnt de plaats van de veldslag en de daar aanwezige monumenten, met name de heuvel met de Leeuw, van de Nederlandse kaart. Dit is een klap voor het culturele geheugen en de Waterlooherinnering.

Door de afscheiding van de Zuidelijke Nederlanden vond de strijd niet ‘meer’ plaats op en om het vaderland, maar op een gebied daarbuiten. De binding met de slag verdwijnt hierdoor in de schoolboeken en de slag wordt door de grotere tijdsafstand als ‘gewoon’ een stuk geschiedenis behandeld. Toch ligt de slag nog vers in het geheugen van de Nederlanders. In het communicatieve geheugen wel te verstaan, want de herinneringen en verhalen spelen nog een grote rol in de verbeelding en herinnering van de slag bij Waterloo. Toch is er ook al sprake van cultureel geheugen. Beide soorten geheugen blijken uit het volkse karakter van de herdenkingen waarin scholen, arbeiders en allerlei lagen in de maatschappij participeren.

In het volgende hoofdstuk maken we een sprong naar 1915, het honderdste herdenkingsjaar van de slag bij Waterloo. Dit jaar zal worden vergeleken met 1935 om de invloed van de verzuiling op de veranderende Waterlooherinnering te onderzoeken.

Hoofdstuk 4

De slag bij Waterloo in een verzuild landschap

In hoofdstuk drie hebben we gezien dat de prins van Oranje en de slag om Quatre-Bras nog een belangrijke rol spelen in de verbeelding van Waterloo in de schoolboeken en de kranten. De Waterlooherinnering had in Nederland wel al de eerste tegenslag gehad, namelijk de afscheiding van België. Hierdoor werd de veldtocht van 1815 niet meer gezien als ‘onze vaderlandse’ geschiedenis, waar een ‘heldhaftige’ strijd werd gevoerd op en om ‘ons’ grondgebied, maar een gewoon stuk, militaire en politieke, geschiedenis. In 1865 werd ondanks de afscheiding van België benadrukt dat bij Waterloo de onafhankelijkheid van ons land werd behouden. Er was dan ook nog veel aandacht voor Waterloo door de aanwezigheid van tijdgenoten, maar deze waren er in 1915 niet meer. De Waterlooherinnering zal in 1915 en 1935 dus voornamelijk worden gedragen door het culturele geheugen.

Of dit in 1915 en 1935 nog uitgebreid werd gevierd en herinnerd zal duidelijk worden uit dit hoofdstuk. Het wordt echter al gauw duidelijk dat de Eerste Wereldoorlog ook een stempel drukt op de Waterlooherdenkingen. Zo blijkt ook uit een boek van J. Fokkens wat in 1915 uitkomt. Hij meent dat : “*Gedachtenis-feesten vieren te midden van den ontzettenden oorlogsbrand?*”¹⁶⁷ niet kan. Doch is het ook niet goed “*Het verleden [te MS.] vergeten onder de geweldige indrukken van het ontzaglijk Heden?*”¹⁶⁸ Fokkens geeft duidelijk aan dat het er niet de tijd naar is Waterloo groots te vieren, maar toch mag het niet vergeten worden. Dit laatste is erg interessant en zullen we waarschijnlijk ook terug zien in de aandacht die in 1915 nog aan Waterloo wordt geschonken. De belangrijkste man van dit stuk geschiedenis is duidelijk Napoleon meent Fokkens:

“In de eerste vijftien jaren der Negentiende Eeuw had zich het Staatkundig leven van bijna geheel Europa om één man bewogen, dien „ Adelaar”, van wien Da costa zong: „hij bezielt zijn benden dol van moed”. ”¹⁶⁹

¹⁶⁷ J. Fokkens, De slag bij Waterloo. 18 juni 1815 (Rotterdam 1915) 6.

¹⁶⁸ Fokkens, De slag bij Waterloo. 18 juni 1815, 6.

¹⁶⁹ Idem, 7.

De aandacht die er aan Napoleon wordt geschonken is vele malen groter dan dat we in het vorige hoofdstuk hebben gezien. Of dit een representatief beeld is van de boeken en kranten in 1915 en 1935 zullen we hieronder lezen.

In dit hoofdstuk zal ik kranten en schoolboeken analyseren uit 1915, ten tijde van de Eerste Wereldoorlog, en 1935, het interbellum. Voordat ik in ga op de empirische stof, zal ik eerst de geschiedenis van deze periode, en dat met name de verzuiling, kort behandelen. Hierna zal ik overgaan op de vergelijkende analyse van de schoolboeken en vervolgens die van de kranten. Aan het einde van het hoofdstuk geef ik antwoord op de tweede deelvraag: *Op welke wijze had de verzuiling invloed op de Waterlooherinnering?*

4.1 Verdeeldheid in de samenleving

In het laatste kwart van de negentiende eeuw kwam er steeds meer politieke strijd in Nederland. Radicale liberalen drongen aan op uitbreiding van het kiesrecht en wilden meer aandacht voor de achtergestelden van de Nederlandse samenleving. Deze sociale kwestie werd door de wat gematigder liberalen niet als een probleem gezien. De radicale liberalen die van jongere leeftijd waren dan de gematigde liberalen, kregen steeds meer steun, onder meer van de arbeidsorganisaties die in een rap tempo werden opgericht: het Algemeen Nederlands Werkliedenverbond in 1871, het orthodox-protestantse Patrimonium in 1877 en de socialistische Sociaal-Democratische bond in 1881. De toename van steun voor de radicale liberalen leidde tot uitbreiding van het kiesrecht in 1896 waardoor het aantal stemgerechtigden verdubbelde.¹⁷⁰

Inmiddels was de schoolstrijd losgebarsten. Er kwam in 1878 een nieuwe schoolwet die de kwaliteit van het onderwijs moest verbeteren. Dit bracht enorme kosten met zich mee en de bijzondere scholen, die niet gesubsidieerd werden, moesten het geld voor deze kwaliteitsverbetering zelf op zien te brengen. Dit leidde uiteraard tot onvrede in de kampen van de orthodox-protestanten en katholieken.¹⁷¹ De gereformeerde Abraham Kuyper werd op dit moment een belangrijk orthodox-protestant speler in het verzet tegen de neutrale staatsschool en het ontbreken van subsidie voor de bijzondere scholen. Als hoofdredacteur van het orthodox-protestants dagblad *De Standaard* kon hij zijn ideeën ook aan de burger

¹⁷⁰ Henk te Velde en Hans Verhage, 'Inleiding', in Henk te Velde en Hans Verhage (red.), *De eenheid & de delen. Zuilvervorming, onderwijs en natievorming in Nederland. 1850-1900* (Amsterdam 1996) 7-8.

¹⁷¹ Michael Wintle, 'Natievorming, onderwijs en godsdienst', in Henk te Velde en Hans Verhage (red.), *De eenheid & de delen. Zuilvervorming, onderwijs en natievorming in Nederland. 1850-1900* (Amsterdam 1996) 18.

overbrengen. Mede door zijn inzet werd in 1878 de orthodox-protestantse Anti-Revolutionaire Partij (ARP) opgericht. Enige tijd later ontstond de katholieke tegenhanger, de Rooms Katholieke Staatspartij (RKS), met name door inzet van de priester Herman Schaepman.¹⁷²

Eind negentiende eeuw groeiden de emancipatiegevoelens onder de arbeiders en daarmee ook de roep om een eigen 'kleur'. Deze emancipatie was een onderdeel van een soort tegenoffensief tegen de moderne wereld.¹⁷³ Arbeiders die kozen voor de socialistische beweging volgden grotendeels de Lutherse predikant Domela Nieuwenhuis. Zij vormden een socialistische zuil. Kuyper was de leidende figuur voor het orthodox-protestantse deel van het volk. De samenleving was volgens hem minder christelijk dan voorheen, dus moesten de huidige orthodox-protestantse Christenen worden beschermd tegen invloeden van buitenaf.¹⁷⁴ Dit idee ontstond ook voor het Rooms-Katholieke volksdeel in Nederland. De eigen gelovigen moesten beschermd worden tegen moderne invloeden en dat deed men door alle verenigingen, scholen en andere zaken zelf te organiseren.¹⁷⁵ De liberalen, waar door het verschil tussen gematigde en radicale liberalen de oorsprong lag van de politieke strijd, vormden ook een eigen deel in de samenleving. Zo ontstonden in Nederland vier zuilen, een liberale, een socialistische, een orthodox-protestantse en een katholieke zuil. Binnen deze zuilen ontstonden verenigingen, scholen, organisaties en partijen specifiek bedoeld voor de mensen uit die zuil. Deze verzuiling zou in de twintigste eeuw doorzetten en de Nederlandse samenleving steeds intensiever beheersen tot circa 1970. Na de roerige jaren zestig begon de ontzuiling.¹⁷⁶

4.2 Verzuild Waterloo-onderwijs

Hieronder zal ik de geschiedenisboeken uit het 1915 en 1935 analyseren. De onderzochte boeken van 1915 claimen allemaal Nederlandse geschiedenis te schrijven, wat al blijkt uit hun titels. Het neutraal-liberale schoolboek heet *Leerboek der Nederlandse geschiedenis* en is geschreven door Nicolaas Japikse. Van de katholieke signatuur heb ik het boek *Geschiedenis des vaderlands. Voor normaal- en kweekscholen en voor scholen met middelbaar onderwijs* van J. A. Buil en J. Bergmans. Het orthodox-protestantse schoolboek heet *Leerboek voor de*

¹⁷² Henk te Velde, 'Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting, 1848-1917', in Remieg Aerts en Herman de Liagre Böhl e.a. (red.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 124.

¹⁷³ Altena en Van Lente, *Vrijheid & rede*, 216.

¹⁷⁴ Te Velde, 'Van grondwet tot grondwet', 121.

¹⁷⁵ Altena en Van Lente, *Vrijheid & rede*, 215-216.

¹⁷⁶ Piet de Rooy, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949', in Remieg Aerts en Herman de Liagre Böhl e.a. (red.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 199-201.

geschiedenis van het vaderland voor de Hoogste klassen van Chr. Kweek- en Normalscholen, Hoogere Burgerscholen, Gymnasia, de Hoofdacte en voor zelfstudie en is geschreven door J. de Jong. (Zie verder bijlage 1).¹⁷⁷

Bij de boeken van 1935 is dit anders. Alle drie de schoolboeken beschrijven de geschiedenis van europa. Deze trend geeft een verandering aan. Eerst behandelden de schoolboeken de Nederlandse geschiedenis en daarbij ook Europese ontwikkelingen. Later, vooral vanaf 1935, is dit andersom en staat de geschiedenis van Europa centraal. Het neutraal-liberale schoolboek wat ik heb onderzocht is: *Beknopt leerboek der geschiedenis. III: Nieuwste geschiedenis*, geschreven door M. O. Albers. Fr. Vict. Claassen schreef het katholieke schoolboek: *Overzicht van de nieuwste geschiedenis*. Het orthodox-protestantse schoolboek is van G. de Haas Jr.: *Algemeene geschiedenis voor het M.U.L.O.-diploma*. (Zie verder bijlage 1).¹⁷⁸

In 1915 wordt Napoleon door de drie schoolboeken het meeste genoemd, maar opvallender is dat er in ieder boek wordt verwezen naar de Prins van Oranje. Dit kan duiden op het nog altijd aanwezige nationalistische perspectief. In tegenstelling tot 1865 wordt de Pruisische veldheer niet in het neutraal-liberale schoolboek vermeld, maar wel twee keer door het orthodox-protestantse en katholieke boek. Net als in 1865 wordt Wellington in ieder boek genoemd, in het orthodox-protestantse is hij zelfs de meest besproken persoon. Desondanks heeft Quatre-Bras in het orthodox-protestantse schoolboek de meeste vermeldingen van de drie veldslagen uit 1815. Over het algemeen zijn er sowieso meer treffers in het orthodox-protestantse schoolboek dan bij de andere twee. Dit heeft een logische verklaring, namelijk het feit dat het orthodox-protestantse boek de meeste woorden besteed aan de veldtocht van 1815. Gemiddeld werden er in 1915 166 woorden besteed aan het onderwerp (zie tabel 4a en 4b).

Tabel 4a: Genoemde personen in schoolboeken van 1915

Achtergrond	<i>Prins van Oranje</i>	<i>Wellington</i>	<i>Blücher</i>	<i>Napoleon</i>
Neutraal-liberaal	2	1	0	5
Katholiek	1	1	2	2
Protestant	3	4	2	2

¹⁷⁷ Zie: Bijlage 1: Geraadpleegde geschiedenismethoden en schoolboeken, aldaar de paragraaf 'Onderzoeksjaar 1915'.

¹⁷⁸ Zie: Bijlage 1: Geraadpleegde geschiedenismethoden en schoolboeken, aldaar de paragraaf 'Onderzoeksjaar 1935'.

Tabel 4b: Genoemde plaatsen en woorden in schoolboeken van 1915

Achtergrond	<i>Ligny</i>	<i>Quatre-Bras</i>	<i>Waterloo</i>	<i>Totaal aantal woorden</i>
Neutraal-liberaal	1	1	1	134
Katholiek	1	1	2	112 ¹⁷⁹
Protestant	2	3	2	251

Ook inhoudelijk zijn er verschillen tussen de schoolboeken in 1915. Er is al een verschil in perspectief wanneer er wordt gesproken over de vooravond van de veldtocht. Zo heeft het neutraal-liberale schoolboek het erover dat “*de bondgenooten van 1813 en 1814 de wapenen weer tegen hem op*” namen en “*Nederland deed nu met hen mede*”.¹⁸⁰ Hieruit valt een ‘bondgenoten’-perspectief af te leiden dat Napoleon als de dreigende vijand ziet. Het orthodox-protestantse schoolboek neemt eenzelfde perspectief:

“Twee dagen later werd in de velden tusschen Mont-St.-Jean en Waterloo het pleit beslist en de rustverstoorder voor altijd aan banden gelegd.”¹⁸¹

Kennelijk was Napoleon een ongewenste figuur in Europa.

Het volgende belangrijke punt is dat er, net als in 1865, wordt geschreven dat de strijd plaats vond in België en niet in de Nederlanden.¹⁸² Behalve in het katholieke schoolboek, daar wordt er geen melding gemaakt van het land, enkel van de slagvelden.¹⁸³ Er wordt soms geen onderscheid gemaakt eenheden uit de Noordelijke- of Zuidelijke Nederlanden. Zo schrijft het orthodox-protestantse boek dat Napoleon de bondgenoten voor wilde zijn en

“rukte België binnen, waar [zich MS.] een Engelsch-Nederlandsch leger van 90.000 man, onder Wellington [bevond MS.]”¹⁸⁴

¹⁷⁹ Er zijn ook drie afbeeldingen in dit geschiedenisboek. Deze afbeeldingen beslaan samen een hele pagina en geven een overzicht van de troepenstand bij de slagen bij Waterloo en Quatre-Bras weer en een overzicht van de veldtocht op 14-15 juni. Deze neem ik echter niet mee in de vergelijking, ondanks dat andere schoolboeken geen afbeeldingen bezitten. Dit doe ik omdat ik me enkel richt op het aantal woorden. ¹⁷⁹ J. A. Buil en J. Bergmans, *Geschiedenis des vaderlands. Voor normaal- en kweekscholen en voor scholen met middelbaar onderwijs* (Utrecht 1914) 279.

¹⁸⁰ Nicolaas Japikse, *Leerboek der Nederlandse geschiedenis* (Groningen 1915) 269.

¹⁸¹ J. de Jong, *Leerboek voor de geschiedenis van het vaderland voor de Hoogste klassen van Chr. Kweek- en Normalscholen, Hoogere Burgerscholen, Gymnasia, de Hoofdacte en voor zelfstudie* (Den Haag 1913) 267.

¹⁸² Japikse, *Leerboek der Nederlandse geschiedenis*, 269.

¹⁸³ Buil en Bergmans, *Geschiedenis des vaderlands*, 278.

¹⁸⁴ De Jong, *Leerboek voor de geschiedenis van het vaderland voor de Hoogste klassen van Chr. Kweek- en Normalscholen, Hoogere Burgerscholen, Gymnasia, de Hoofdacte en voor zelfstudie*, 266.

Nederlanders dus, iets wat het neutraal-liberale boek anders benoemt, deze heeft het over “*eenige Nederlandsch-Belgische troepen.*”¹⁸⁵ Het getal 90.000 klopt overigens niet mijn bevindingen in het vorige hoofdstuk. Daar kwam ik op 40.000 Britten en tussen de 25.000 en 30.000 Nederlanders, dat zijn er een stuk minder die in het schoolboek worden genoemd.¹⁸⁶

Het verschil in gewicht tussen Quatre-Bras en Ligny wordt wel duidelijk uit beide boeken. In het neutraal-liberale boek wordt simpelweg geschreven: “*Napoleon versloeg de Pruisen bij Ligny (16 juni).*”¹⁸⁷ Korter kan het niet worden behandeld, zo gebeurt het ook in het katholieke boek en het neutraal-liberale schoolboek.¹⁸⁸ De slag bij Quatre-Bras is een stuk belangrijker in het neutraal-liberale schoolboek en niet alleen omdat er Nederlandse troepen streden. De Fransen probeerden “*de belangrijke positie van Quatre-Bras te bezetten*”, maar werden aldaar verslagen door “*de Nederlanders, later door Engelsche troepen versterkt*”.¹⁸⁹ De Belgische troepen, die eerder werden genoemd, krijgen nu geen rol meer toegedicht. Deze verslaggeving is redelijk nationalistisch omdat de Nederlanders een belangrijke overwinning wordt toegedicht met latere hulp van de Engelsen. Het belang en de aanloop van de slag bij Quatre-Bras worden uitgebreid beschreven door het orthodox-protestantse schoolboek:

“waar generaal De Perponcher, op aanraden van generaal De Constant Rebecque, maar in strijd met de bevelen van Wellington, dezen viersprong (...) verdedigde. Den gelukkigen uitslag van het gevecht bij Quatre-Bras hadden de mogendheden naar Gods bestel te danken aan de dapperheid van den Prins van Oranje en de generaals De Perponcher en Bernard van Saksen-Weimar. Zij hielden Ney zoolang tegen tot Wellington hulp kon zenden en de Engelsche generaal sterke posities bij Waterloo kon innemen.”¹⁹⁰

Hier staat de rol van de Nederlandse troepen wederom centraal, maar nu wordt niet alleen de prins van Oranje, maar ook andere Nederlandse officieren genoemd.

¹⁸⁵ Japikse, *Leerboek der Nederlandse geschiedenis*, 269.

¹⁸⁶ Zie: Hoofdstuk 2: De Nederlandse rol in de veldtocht van 1815, aldaar de paragraaf: ‘2.1 De aanloop’.

¹⁸⁷ Japikse, *Leerboek der Nederlandse geschiedenis*, 269.

¹⁸⁸ Buil en Bergmans, *Geschiedenis des vaderlands*, 278. De Jong, *Leerboek voor de geschiedenis van het vaderland voor de Hoogste klassen van Chr. Kweek- en Normaalscholen, Hoogere Burgerscholen, Gymnasia, de Hoofdacte en voor zelfstudie*, 266.

¹⁸⁹ Japikse, *Leerboek der Nederlandse geschiedenis*, 269.

¹⁹⁰ De Jong, *Leerboek voor de geschiedenis van het vaderland voor de Hoogste klassen van Chr. Kweek- en Normaalscholen, Hoogere Burgerscholen, Gymnasia, de Hoofdacte en voor zelfstudie*, 266-267.

Evenals het orthodox-protestantse boek schrijft het katholieke boek dat door de Nederlanders “*de Pruisen op hun vlucht niet in handen der Franschen vielen.*”¹⁹¹ Dit belangrijke gegeven voor de latere slag bij Waterloo wordt in het neutraal-liberale schoolboek niet behandeld. Wel is er een nadruk op glorieuze wapenfeiten van de Nederlandse strijdkrachten bij Quatre-Bras. De glorie die in 1825 en 1865 zo duidelijk aanwezig is, komt in mindere mate ook in de boeken van 1915 naar voren. Hieruit valt nog altijd een trots gevoel af te leiden over ‘onze’ geschiedenis:

“Twee dagen later (18 juni 1815) viel Napoleon het Engelsch-Nederlandsch leger onder Wellington bij Waterloo aan. Hij streed (...) met voordeel en bracht de verbonden troepen bijna tot wijken, toen onverwachts Blücher met zijn troepen weer op het oorlogsveld verscheen. De bondgenooten behaalden nu een volkomen overwinning.”¹⁹²

Uit dit citaat van het katholieke schoolboek blijkt dat het maar een nipte definitieve overwinning was van de bondgenoten. Het was dus voor de slag nog niet zo zeker dat Napoleon een nederlaag zou lijden, wat wel valt af te leiden uit de beschrijving van de andere twee geschiedenisboeken. In het neutraal-liberale boek staan de Nederlanders en Engelsen naast elkaar en komen de Pruisen ‘te hulp’.¹⁹³ In tegenstelling tot de beschrijving van Quatre-Bras schrijft het orthodox-protestantse schoolboek over Waterloo enkel dat daar “*het pleit beslist*” werd.¹⁹⁴ Het is overigens wel het enige schoolboek dat melding maakt van de verwonding van de prins van Oranje “*door een kogel in den schouder gewond, die echter spoedig genas.*”¹⁹⁵

In 1935 zien we meteen het enorme verschil in het aantal woorden tussen de neutraal-liberale en de godsdienstig georiënteerde schoolboeken (zie tabel 5a en 5b). Bij de religieuze gezindten zet de daling een stuk sterker in dan bij het neutraal-liberale schoolboek. Vooral bij het orthodox-protestantse boek dat in 1915 nog het meeste aandacht besteedde aan het

¹⁹¹ Buil en Bergmans, *Geschiedenis des vaderlands*, 278. De Jong, *Leerboek voor de geschiedenis van het vaderland voor de Hoogste klassen van Chr. Kweek- en Normaalscholen, Hoogere Burgerscholen, Gymnasia, de Hoofdacte en voor zelfstudie*, 267.

¹⁹² Buil en Bergmans, *Geschiedenis des vaderlands. Voor normaal- en kweekscholen en voor scholen met middelbaar onderwijs*, 278.

¹⁹³ Japikse, *Leerboek der Nederlandse geschiedenis*, 270.

¹⁹⁴ De Jong, *Leerboek voor de geschiedenis van het vaderland voor de Hoogste klassen van Chr. Kweek- en Normaalscholen, Hoogere Burgerscholen, Gymnasia, de Hoofdacte en voor zelfstudie*, 267.

¹⁹⁵ Ibidem.

onderwerp vindt een sterke daling plaats. Gemiddeld daalt het aantal woorden van 166 naar 65, wat dus betekent dat de aandacht gemiddeld met meer dan de helft afneemt. De prins van Oranje en Quatre-Bras worden in het katholieke en het orthodox-protestantse schoolboek in 1935 helemaal niet meer vermeld. De prins van Oranje heeft bij Quatre-Bras een belangrijke bijdrage geleverd en wanneer deze veldslag niet wordt behandeld, is het logisch dat de rol van de kroonprins ook niet voorkomt in de boeken. Opmerkelijk is dan wel dat Ligny wel voorkomt in het orthodox-protestantse schoolboek.

Tabel 5a: Genoemde personen in schoolboeken van 1935

Achtergrond	<i>Prins van Oranje</i>	<i>Wellington</i>	<i>Blücher</i>	<i>Napoleon</i>
Neutraal-liberaal	1	1	2	3
Katholiek	0	1	1	1
Protestant	0	1	1	1

Tabel 5b: Genoemde plaatsen en woorden in schoolboeken van 1935

Achtergrond	<i>Ligny</i>	<i>Quatre-Bras</i>	<i>Waterloo</i>	<i>Totaal aantal woorden</i>
Neutraal-liberaal	1	1	1	132 ¹⁹⁶
Katholiek	0	0	1	25
Protestant	1	0	1	38

Afgezien van het kwantitatieve aspect zijn er ook inhoudelijke verschillen tussen de geschiedenisboeken, die al te zien zijn in de beschrijving van de vooravond van de veldtocht van 1815. Het schoolboek van neutraal-liberale gezindte beschrijft de bewapening als een reactie om Napoleon “opnieuw te verdrijven.”¹⁹⁷ Dit is ook bij het orthodox-protestantse schoolboek het geval.¹⁹⁸ In het katholieke schoolboek begint het iets anders, daarin wordt verteld dat Napoleon poogde vrede te verwezenlijken. “Zijn vredesaanbod werd echter door het Weener Congres afgeslagen” en daardoor brak de oorlog uit.¹⁹⁹ Deze laatste lijkt op een licht Frans perspectief, doordat de bondgenoten vrede afwezen.

¹⁹⁶ Naast dit aantal woorden is er ook nog een afbeelding die een halve pagina beslaat en de troepenbewegingen bij Waterloo toont. Deze neem ik echter niet mee in de vergelijking, ondanks dat andere schoolboeken geen afbeeldingen bezitten. Dit doe ik omdat ik me enkel richt op het aantal woorden. Albers, *Beknopt leerboek der geschiedenis. III: Nieuwste geschiedenis*, 37.

¹⁹⁷ Albers, *Beknopt leerboek der geschiedenis. III: Nieuwste geschiedenis*, 38.

¹⁹⁸ De Haas, *Algemeene geschiedenis voor het M.U.L.O.-diploma*, 115.

¹⁹⁹ Claassen, *Overzicht van de nieuwste geschiedenis*, 81.

De boeken van religieuze signatuur stappen vervolgens meteen over naar het resultaat van de veldtocht. Zo wordt er in het orthodox-protestantse schoolboek beschreven dat Napoleon de Pruisen versloeg bij Ligny, maar

“door het Engelsch-Nederlandsche leger onder Wellington [werd MS.] verslagen bij Waterloo (18 Juni 1815).”²⁰⁰

Het neutraal-liberale schoolboek behandelt de slag bij Waterloo iets uitvoeriger, maar noemt evenals het katholieke boek niet de rol van de Nederlanders bij Waterloo.²⁰¹

Interessant te zien is dat in 1935 het Franse perspectief meer wordt belicht dan in 1915. Er lijkt een soort sympathie te komen voor Napoleon, wat ook blijkt uit het neutraal-liberale schoolboek waar Napoleon wordt aangeduid als “*de keizer*” en de bondgenoten worden aangeduid met de “*vijand*”.²⁰² Hier komt toch een lichte voorkeur naar voren. Dat blijkt ook uit het feit dat er in het neutraal-liberale boek wordt geschreven: “*Als steeds was de keizer zijn vijanden voor*”.²⁰³ Hieruit blijkt een soort van bewondering, net als:

“generaal Ney slaagde er niet in den Prins van Oranje bij Quatre-Bras terug te dringen”.²⁰⁴

Er wordt niet gezegd dat de prins van Oranje er in slaagde Ney tegen te houden, nee, er wordt beschreven dat Ney niet in staat was zijn doel te behalen. Hieruit komt een Frans perspectief naar voren.

Er is echter geen sprake van een anachronistische benadering wat betreft de locatie van de veldtocht. Er wordt namelijk geschreven dat de “*Zuidelijke Nederlanden binnen*” werden gevallen en dus niet België, wat in de schoolboeken van 1915 wel gebeurde.²⁰⁵ Dit gebeurt eveneens met het beschrijven van de troepen. Nergens in de schoolboeken van 1935 is te vinden dat er ‘Nederlands-Belgische’ troepen streden, maar enkel Nederlanders. Dit geeft aan dat er geen sprake is van een anachronistische geschiedschrijving, wat in 1915 dus wel

²⁰⁰ De Haas, *Algemeene geschiedenis voor het M.U.L.O.-diploma*, 115.

²⁰¹ Claassen, *Overzicht van de nieuwste geschiedenis*, 81. Albers, *Beknopt leerboek der geschiedenis. III: Nieuwste geschiedenis*, 38-40.

²⁰² Albers, *Beknopt leerboek der geschiedenis. III: Nieuwste geschiedenis*, 38.

²⁰³ Ibidem.

²⁰⁴ Ibidem.

²⁰⁵ Ibidem.

gebeurt met het noemen van Belgen als aanwezige militairen. De twee religieuze schoolboeken behandelen het land van de veldtocht niet.²⁰⁶

De beslissing bij Waterloo kwam volgens het katholieke schoolboek tot stand door de troepen van Wellington en Blücher, maar volgens het orthodox-protestantse schoolboek door een Engels-Nederlands leger.²⁰⁷ In het katholieke schoolboek is de rol van de Nederlanders gedurende de slag dus al in zijn geheel verdwenen, hoewel daar überhaupt geen nationaliteiten worden vermeld. In het orthodox-protestantse boek is de rol van de Pruisen bij Waterloo afwezig, maar worden de Nederlanders gelijk gesteld met hun bijdrage aan die van de Engelsen. Anders dan in het neutraal-liberale schoolboek waar de bijdrage van Nederlandse troepen bij Waterloo niet is terug te vinden.²⁰⁸

Het gemiddeld aantal woorden van de schoolboeken van 1915 en 1935 daalt van 166 naar 65 woorden. Deze daling vindt echter hoofdzakelijk plaats door de schoolboeken van de religieuze signatuur. Quatre-Bras wordt in 1935 veel minder besproken dan twintig jaar eerder. Dit kan onder meer komen doordat er in 1935 meer sympathie lijkt te zijn voor de Fransen. Dit gaat gepaard met een afname van het gloriegevoel van de geschiedenis, wat volgens Renan belangrijk is voor de natie. Hieruit valt te concluderen dat de veldtocht van 1815 niet wordt gebruikt om de natie te onderbouwen. De prins van Oranje wordt in het neutraal-liberale schoolboek nog wel als lijdend voorwerp genoemd, maar hij komt in elk geval nog voor als historische actor. Er komt meer aandacht voor Wellington, Blücher, maar voornamelijk voor Napoleon. Dit is uiteraard een groot verschil met de schoolboeken van 1915 waar de slag bij Quatre-Bras én de rol van de prins van Oranje een belangrijke plaats krijgen in het verloop van de veldtocht. Eveneens een groot verschil met 1915 is het feit dat er geen anachronismen zijn over België als plaats van de veldtocht en Belgische troepen. Hierdoor lijkt het alsof de schrijvers in 1935 een waarheidsgetrouwer tijdsbeeld willen geven van de veldtocht van 1815. Toch daalt de algehele aandacht voor de slag bij Waterloo en de veldtocht van 1815. De aandacht die wordt geschonken aan de slag bij Quatre-Bras daalt echter sneller dan die van Waterloo, waarschijnlijk komt dit doordat het resultaat van de veldtocht in 1815 als belangrijker werd gezien dan de Nederlandse bijdrage en het gehele verhaal. Dit kan ook voortkomen uit het feit dat de boeken meer de Europese geschiedenis

²⁰⁶ Claassen, *Overzicht van de nieuwste geschiedenis*, 81. De Haas, *Algemeene geschiedenis voor het M.U.L.O.-diploma*, 115.

²⁰⁷ Ibidem.

²⁰⁸ Albers, *Beknopt leerboek der geschiedenis. III: Nieuwste geschiedenis*, 38.

beschrijven dan de Nederlandse. De rol van de Nederlanders en de prins van Oranje gaat dus ten koste van de aandacht voor het resultaat van de veldtocht.

4.3 Zuilkranen over 1815

Hieronder zal ik eerst de dagbladen van de drie gezindten uit 1915 analyseren en vervolgens die van 1935. Het *Algemeen Handelsblad* is het neutraal-liberale dagblad, *De Tijd* het katholieke en *De Standaard* is de orthodox-protestantse krant. Uiteindelijk zal ik beide jaren met elkaar vergelijken.

Tabel 6: Kwantitatieve gegevens van dagbladen uit 1915

Krant	Eerste artikel	Laatste artikel	Artikelen	Woorden totaal
<i>Algemeen Handelsblad</i>	15-06-1915	19-06-1915	6 (11)	6.102 (12.204) ²⁰⁹
<i>De Tijd</i>	15-06-1915	17-06-1915	4	1.392
<i>De Standaard</i>	14-06-1915	19-06-1915	9	1.851

De Tijd en *De Standaard* komen samen nog niet op het aantal woorden van het *Algemeen Handelsblad*. Toch staan de meeste verschillende stukken waarin Waterloo wordt genoemd in de orthodox-protestantse krant. Wat ook opvalt is het tijdstip waarop het laatste artikel in het katholieke dagblad wordt gepubliceerd: vóór de herdenking. Er is dus geen sprake van verslaglegging na de dag zelf. Hier moet wel gezegd worden dat, van deze drie kranten alleen het *Algemeen Handelsblad* een ochtend- en een avondeditie had. De andere twee gaven slechts sporadisch twee edities op een dag uit. Daarnaast is goed erop te wijzen dat er nog weinig of geen foto's, dan wel afbeeldingen in de krant staan. Hiermee dient zeker rekening gehouden te worden bij vergelijking van de kranten van het jaar 1935.

Het *Algemeen Handelsblad* begint met twee uitgebreide artikelen waarin de slag bij Quatre-Bras en Waterloo wordt besproken. Het artikel over de slag bij Waterloo wordt een dag tevoren speciaal aangekondigd.²¹⁰ De artikelen over de veldslagen bij Quatre-Bras en Waterloo zijn respectievelijk op de vijftiende en de zeventiende juni gepubliceerd, de dagen vóór de veldslagen zelf. Het zijn achtergrondartikelen speciaal geschreven door eerste

²⁰⁹ In 1915 hadden de dagbladen *De Tijd* en *De Standaard* nog geen ochtend- en avondeditie. Het *Algemeen Handelsblad* wel een ochtend- en een avondeditie, maar om een reële vergelijking te maken heb ik daarom het aantal woorden gedeeld door twee, evenals het aantal artikelen. Eigenlijk heeft het *Algemeen Handelsblad* dus elf artikelen met in totaal 12.204 woorden.

²¹⁰ 'Stemmen des tijds.', *Algemeen Handelsblad*, 17-06-1915 Ochtendeditie.

luitenant der artillerie W.G. de Bas voor de jubilea van de slagen.²¹¹ Dit duidt erop dat de geschiedenis van 1815 moet worden verteld aan de mensen, wat komt doordat er geen tijdgenoten van de slag meer waren. Dit is een vorm van Zerubavels *mnemonic socialization*, er wordt verteld wat moet worden herinnerd en wat niet. Het collectief moet de herinnering zelf in stand houden, dit is dan ook een voorbeeld van cultureel geheugen. Een artikel op een andere pagina wil juist niet in gaan op de veldslagen:

“de zooveel ontzettender oorlog welke nu woedt, laat mij geen tijd en denkkraft over voor ernstige aandacht, welke de strijd in België van voor honderd jaar eischt en verdient.”²¹²

In ditzelfde stuk wordt verder in gegaan op de ‘grootte’ van de legers, hoewel de auteur van mening is dat de legers van 1815 erg klein waren ten opzichte van die van de Grote Oorlog.²¹³

Een stuk, vergelijkbaar met het achtergrondartikel van De Bas uit het *Algemeen Handelsblad*, staat in *De Tijd*. De titel van het stuk is “16 en 18 Juni 1815.” maar het stuk gaat vooral in op de slag bij Quatre-Bras en over het feit dat de zestiende juni

“een herdenkingsdag van Nederlandsche volkskracht” is. “Vóór honderd jaar bevocht Oranje alstoen de overwinning bij Quatre-Bras, waardoor Napoleon’s aanvalsplan gewijzigd en de zege van Waterloo op den 18en Juni mogelijk werd. Engelsche geschiedschrijving heeft op ergerlijke wijze dit alles genegeerd en geloochend... ja, er vochten ook wat soldaten uit Nederland en Saksen-Weimar mee – meer niet.”²¹⁴

Toen was dus al bekend dat de Nederlandse kant onderbelicht werd, daarom wordt het belang van de overwinning bij Quatre-Bras aangehaald. Er komt een gevoel van gekrenkte Nederlandse glorie naar boven, en de rest van het stuk gaat dan ook voornamelijk over de benadeling van de Nederlandse bijdrage en dat de Nederlanders met 29.215 man een bijna even groot aandeel hadden geleverd aan de slag als de Engelsen met 31.253 soldaten. Deze cijfers komen overeen met het stuk van uit het *Algemeen Handelsblad*, maar komen niet

²¹¹ W. G. de Bas, ‘De eer onzer wapenen. I. Quatre-Bras – 16 Juni 1915.’, *Algemeen Handelsblad*, 15-06-1915 Avondeditie. W. G. de Bas, ‘De eer onzer wapenen. II. Waterloo – 18 Juni 1915.’, *Algemeen Handelsblad*, 17-06-1915 Avondeditie.

²¹² ‘Van dag tot dag. Voor honderd jaar en nu.’, *Algemeen Handelsblad*, 15-06-1915 Avondeditie.

²¹³ ‘Van dag tot dag. Voor honderd jaar en nu.’

²¹⁴ ‘16 en 18 Juni 1815’, *De Tijd*, 16-06-1915.

overeen met recente wetenschappelijke literatuur.²¹⁵ De precieze getallen zijn dus onzeker, want het komt regelmatig voor dat cijfers worden misbruikt om een eigen punt sterker te maken, in dit geval het Nederlandse aandeel.

Een dag voor het 100-jarig jubileum van Quatre-Bras stond er zowel in *De Tijd* als het *Algemeen Handelsblad* een aankondiging over

“het doel, om, gezamenlijk door de Nederlanders en de Belgen, op den honderdsten gedenkdag van den strijd van 16 Juni 1815 een gedenkteeken bij Quatre-Bras te doen oprichten, ter herinnering aan het heldhaftig gedrag van de aldaar gestreden hebbende Noord- en Zuid-Nederlandsche troepen.”²¹⁶

Interessant aan het stukje is te zien dat er onderscheid wordt gemaakt tussen Belgisch en Zuid-Nederlands. Er is een Belgisch comité in 1915, maar er waren in 1815 - uiteraard - geen Belgische troepen, enkel Noord- en Zuid-Nederlandse troepen. Het is echter niet gelukt “*hun plan uitvoering te geven*”. Uit het stuk kan afgeleid worden dat het stuk grond onbereikbaar is geworden door uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Het Nederlands-Belgisch comité is van mening dat

“de 16e Juni 1915 niet voorbijgaan zonder dat het Nederlandsche volk herdenkt dat vóór honderd jaren bij Quatre-Bras door het jonge Nederlandsch-Belgische leger, onder aanvoering van den 22-jarigen prins van Oranje tegen vijandelijke overmacht een roemrijke strijd is gevoerd, die, als inleiding tot den slag bij Waterloo, mede heeft bijgedragen, tot de bevestiging van ons onafhankelijk volksbestaan.”²¹⁷

Aan dit laatste citaat valt opnieuw iets vreemds op te merken, namelijk het gebruik van ‘Belgisch’. Waar eerder in het stuk netjes onderscheid wordt gemaakt tussen Belgisch en Zuid-Nederlands is er hier weer sprake van een anachronisme. Auteurs worstelen met het onderscheid tussen de oude en de nieuwe nationaliteiten. Opvallend is dat de slag weer een belangrijke positie krijgt in de uiteindelijke uitkomst van de veldtocht bij Waterloo. Deze willen zij herdenken met het oprichten van een monument, een vorm van cultureel geheugen.

²¹⁵ ‘Van dag tot dag. Voor honderd jaar en nu.’. Zie: Hoofdstuk 2: De Nederlandse rol in de veldtocht van 1815, aldaar de paragraaf: ‘2.1 De aanloop’.

²¹⁶ ‘16 Juni 1915’, *Algemeen Handelsblad*, 15-06-1915 Ochtendeditie. ‘Gedenkteeken bij Quatre-Bras.’, *De Tijd*, 15-06-1915.

²¹⁷ ‘16 Juni 1915’. ‘Gedenkteeken bij Quatre-Bras.’.

Wellicht zetten de gebeurtenissen van de Eerste Wereldoorlog de slag bij Waterloo in ander daglicht, dit laat goed de dynamische kant zien van herinneringen.

In de orthodox-protestantse krant staat een kort bericht over de benoeming van cadetten van de Koninklijke Militaire Academie tot de rang van tweede luitenant. Dit zal gebeuren op “*Vrijdag 18 Juni (Waterloodag)*”.²¹⁸ Kort en schijnbaar onbelangrijk vermeldt deze krant 18 juni Waterloodag is. Hieruit valt op te maken dat iedereen bekend was met het feit dat 18 juni Waterloodag was. Dit is overigens de eerste keer dat Waterloodag wordt genoemd, in 1825 en 1865 waren er wel vele herdenkingen, maar wordt nergens de term Waterloodag gebruikt. Klaarblijkelijk is pas tussen 1865 en 1915 Waterloodag onderdeel geworden van de Nederlandse nationale kalender. Dit is een belangrijke constatering en geeft aan dat de Waterlooherinnering definitief in de tweede fase van het geheugen is aangekomen: het culturele geheugen. De herinnering is niet enkel afhankelijk van de mensen van de natie, maar is nu geworteld in de cultuur zelf. Of zoals Zerubavel het zegt in de *mnemonic community*.²¹⁹ Drie dagen na het stukje, op 17 juni, wordt een korte opsomming gegeven van wat er allemaal te doen is op Waterloodag, zoals een Waterloo-lezing in Rotterdam, een gedachtenisavond in Delfshaven en op zondag een herdenking in de kerk te Rotterdam.²²⁰

Een ander stuk, alleen in *De Standaard* te vinden, is een advertentie voor een boek met de titel ‘Waterloo’. Er wordt een retorische vraag gesteld of het nuttig is in deze tijd, die van de Grote Oorlog, “*ons bezig te houden met een oorlog van voor 100 jaar*”. Het antwoord van de auteur is een volmondig ‘ja’. “*Ons leger*” zou zich gedragen “*als honderd jaar geleden, flink en dapper.*” Daarnaast benadrukt de advertentie het belang om de slagen te herinneren:

“Laat ons niet vergeten de daden der Vaderen, maar ze vertellen aan kinderen en kindskinderen.”²²¹

Er wordt vaak gebruik gemaakt van ‘ons’ en de moedige daden van ‘onze’ voorlopers mogen wij nooit vergeten. Hieruit blijkt een sterke wens de behaalde glorie van 1815 door te vertellen aan toekomstige generaties en deze opnieuw te beleven met de Nederlandse natie. Ook blijkt hieruit dat de Waterlooherinnering in het collectief geheugen moet worden doorgegeven.

²¹⁸ ‘Leger en Vloot’, *De Standaard*, 14-06-1915.

²¹⁹ Zerubavel, *Time Maps*, 4-6.

²²⁰ ‘Waterloo-dag.’, *De Standaard*, 17-06-1915.

²²¹ ‘Geen titel’, *De Standaard*, 14-06-1915. ‘Geen titel’, *De Standaard*, 17-06-1915.

In een column van Bijltje, een pseudoniem, wordt aandacht besteed aan Napoleon, die wordt bewonderd:.

“ik eer aan zijn genie, breng hulde aan zijn talenten, maar ik bewonder hem op een afstand en zou er niet om treuren, als hij ook van ons land op afstand gebleven was.”²²²

De auteur is desondanks verontwaardigd dat er zoveel portretten worden verkocht van Napoleon in de boekhandel. Hoe is het mogelijk dat

“men overal de beeltenis van den overwonnene ziet, terwijl die van de overwinnaars vrijwel ontbreekt”?²²³

Een verrassende constatering zo vlak voor het 100-jarig jubileum, dat niet uitgebreid gevierd, maar slechts sober herdacht zal worden volgens Bijltje:

“we doen aan nationale feesten ditmaal niet; we zitten onder den druk. De zaken in de Hoofdstad lijden onder den oorlog en de gemeentelijke zaken niet het minst.”²²⁴

De Eerste Wereldoorlog had dus grote invloed op het 100-jarig jubileum van Waterloo.

In het *Algemeen Handelsblad* wordt er een afstand gecreëerd met het verleden door een vergelijking van berichtgeving over gesneuvelde soldaten. De toenmalige

“lakonieke Engelsche: „Killed in Action” of de meer gevoelige Duitse advertenties: „Den Heldentod für’s Vaterland””²²⁵

worden gelegd naast een stuk uit 1815, zoals

“De blijde dag der gelukkige redding van het dierbaar vaderland, was voor mij en mijne echtgenoot, helaas! een dag van grote droefheid, want zij wierd mede gekogt voor het bloed van twee onzer kinderen.”²²⁶

²²² Bijltje, ‘Brieven van Bijltje.’, *De Standaard*, 19-06-1915.

²²³ Bijltje, ‘Brieven van Bijltje.’

²²⁴ Ibidem.

²²⁵ ‘Waterlooherrinnering.’, *Algemeen Handelsblad*, 17-06-1915 Avondeditie.

Wat vroeger gewoon was als berichtgeving voor gesneuvelden, wordt nu vreemd gevonden naast de huidige berichtgeving. Hierdoor werd het op de lange termijn wellicht moeilijker voor Nederlanders zich te relateren aan deze periode van de Nederlandse geschiedenis.

Het *Algemeen Handelsblad* heeft meerdere artikelen die ingaan op oude krantenberichten. *Het Dagblad der Provincie Brabant* van 27 juni 1815 wordt op de korrel genomen. Wederom wordt er een breuk met het verleden gecreëerd doordat er met verbazing wordt gesproken over het feit dat de kranten van 1815 die niet elke dag uitkwamen en zeer beknopte berichten waren van verschillende dagen. Een interessant bericht uit 1815:

“Pruissische, Brunswijksche en andere gekwetsten militairen bevestigen meer en meer den roem van onze landgenoten, en roepen als eene mond uit: „den jongen Held van Oranje, aan die is het dat wij het behoud van ons leven, met het in de waagschaal stellen van het zijne, mede te danken hebben!”²²⁷

De daden van de Nederlandse troepen en diens bevelhebber worden benadrukt en verheerlijkt. Eerder hebben we al gezien dat het gebruik van de cijfers de Nederlandse bijdrage en behaalde glorie benadrukken, maar hier gebeurt het door berichten uit een oude krant. Uit de twee krantenstukken uit 1815 kan worden geconcludeerd dat Waterloo door de Eerste Wereldoorlog zichtbaar wordt gemaakt, ondanks dat de herdenking dan wellicht soberder is dan in eerdere jaren.

Een stuk wat in iedere krant is te vinden, is afkomstig van de opperbevelhebber van de land- en zeemachten Snijders: “*de dagen van 16 en 18 Juni 1915 verlevendigen (...) de overwinningen van Quatre-Bras en van Waterloo*” die te danken waren aan

“*de rotsvaste houding en de trouwe kameraadschap der verbonden troepen, aan de zelfstandigheid van onzer bevelhebbers onder aanvoering van den Prins van Oranje*”.²²⁸

De Nederlandsche troepen van 1915 zouden zich aan dit (voor)beeld van glorie moeten spiegelen om de vrijheid van het land te behouden.

²²⁶ ‘Waterlooherenning.’

²²⁷ ‘Onder de streep. Waterloo-Journalistiek.’, *Algemeen Handelsblad*, 18-06-1915 Avondeditie.

²²⁸ C. J. Snijders, ‘Binnenland.’, *Algemeen Handelsblad*, 16-06-1915 Ochtendeditie. C. J. Snijders, ‘Waterloodag.’, *De Tijd*, 16-06-1915. C. J. Snijders, ‘1815 – Waterloodag – 1915’, *De Standaard*, 16-06-1915.

Wat ook in alle dagbladen is terug te vinden is het bericht over de kranslegging bij ‘de Naald’. Volgens *De Standaard* en *De Tijd* hebben

“eenige vereerders der helden van Waterloo een fraaie krans gehecht aan het gedenkteeken “de Naald” te Soestdijk.”²²⁹

Allereerst is interessant dat de inleiding van het stukje in *De Tijd* hetzelfde is als die van *De Standaard*, dit duidt op een persbericht. Daarnaast is het opvallend dat de neutraal-liberale krant over “een groot aantal vereerders” en de kranten van de godsdienstige signatuur spreken over “eenige vereerders”, wat uiteraard minder optimistisch klinkt.²³⁰

Er is ook berichtgeving over een carillonbespeeling in het Koninklijk Paleis en het programma bevat “in hoofdzaak vaderlandsche liederen”.²³¹ De stukjes in *De Standaard* en het *Algemeen Handelsblad* zijn identiek aan elkaar en doen daarom denken aan een persbericht of advertentie. Wanneer het inderdaad een advertentie is, dan zou het kunnen zijn dat *De Tijd* niet is benaderd, een motief hiervoor durf ik niet te geven.

Iets wat eveneens niet in de katholieke krant is afgedrukt, is het verslag van een kerkdienst ter herdenking van de slag bij Waterloo. Deze kerkdienst, “op initiatief van het ministerie van predikanten der Nederd. Hervormde Kerk”, vond plaats in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Opmerkelijk is dat het verslag in de neutraal-liberale krant uitgebreider is dan dat in de orthodox-protestantse.

“tot slot hief het orgel het Wilhelmus aan, dat door de gemeente staande mede gezongen werd”.²³²

Interessant hieraan is dat het vaderlandslievende gevoel in de kerk wordt aangewakkerd of wellicht is er zelfs nog een sterke verbinding tussen het protestante geloof en de Nederlandse natie. Dit laatste zou ook kunnen verklaren waarom de katholieke krant van de drie de minste aandacht besteedt aan de herdenkingen.

²²⁹ ‘Waterloodag.’, *De Tijd*, 17-06-1915. ‘Waterloo’s helden herdacht.’, *De Standaard*, 17-06-1915.

²³⁰ ‘Quatre-Bras en Waterloo.’, *Algemeen Handelsblad*, 17-06-1915 Ochtendeditie.

²³¹ ‘Carillonbespeeling Kon. Paleis.’, *Algemeen Handelsblad*, 16-06-1915 Avondeditie. ‘Carillonbespeeling Kon. Paleis.’, *De Standaard*, 17-06-1915.

²³² ‘Herdenking slag bij Waterloo.’, *Algemeen Handelsblad*, 19-06-1915 Ochtendeditie. ‘Waterlooherdenking.’, *De Standaard*, 19-06-1915.

Hoe werd Waterloo twintig jaar later herinnerd? In 1935 verscheen *De Standaard* maar één keer per dag. De kranten van de andere twee signaturen hadden een ochtend- en avondeditie. Verder is het van belang om te vermelden dat er toen al meer afbeeldingen in de krant werden gezet dan twintig jaar eerder. (Zie verder bijlage 2).²³³

Tabel 7: Kwantitatieve gegevens van dagbladen uit 1935

Krant	Eerste artikel	Laatste artikel	Artikelen	Woorden totaal
<i>Algemeen Handelsblad</i>	13-06-1935	19-06-1935	5 (9)	2.113 (4.225) ²³⁴
<i>De Tijd</i>	13-06-1935	20-06-1935	5 (9)	2.447 (4.894) ²³⁵
<i>De Standaard</i>	18-06-1935	20-06-1935	3	877

De afname bij het *Algemeen Handelsblad* is klein, maar bij *De Standaard*, de orthodox-protestantse krant, is er echter een enorme afname van tweederde van de artikelen (zie tabel 7). Alleen bij *De Tijd* vindt een toename plaats. In 1915 drukte dit dagblad qua artikelen en woorden nog het minste over Waterloo, maar twintig jaar later leidt deze in het aantal woorden en artikelen. Het beslaat ook de grootste periode waarin Waterloo-artikelen worden gedrukt, terwijl het in 1915 niet een verslag maakte van de herdenking. Een opmerkelijke verschuiving, waarvan de mogelijke verklaring in de kwalitatieve analyse naar boven komt.

Inhoudelijk is er ook wat te vertellen over de publicaties. Er zijn standaard aankondigingen voor bijvoorbeeld een carillonconcert ter herdenking van Waterloodag. De nationale feestdag die in 1935 nog altijd in het culturele geheugen gevestigd is. In 1915 wordt het carillonconcert nog aangekondigd door het neutraal-liberale dagblad en het orthodox-protestantse, maar in 1935 gebeurt dit door de neutraal-liberale en het katholieke dagblad. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat de *Katholiek Radio Omroep* het concert uitzendt.²³⁶

Over de gehele breedte lijkt het echter alsof de orthodox-protestanten de handen aftrekken van de Waterlooherdenkingen en dat de katholieken deze vacature invullen.

²³³ Zie: Bijlage 2: Geraadpleegde kranten, aldaar de paragraaf 'Onderzoeksjaar 1935'.

²³⁴ In 1935 had het dagblad *De Standaard* nog geen ochtend- en avondeditie. Het *Algemeen Handelsblad* en *De Tijd* hadden wel een ochtend- en een avondeditie, maar om een reële vergelijking te maken heb ik daarom het aantal woorden gedeeld door twee, evenals het aantal artikelen. Eigenlijk heeft het *Algemeen Handelsblad* dus negen artikelen met in totaal 4.225 woorden.

²³⁵ In 1935 had het dagblad *De Standaard* nog geen ochtend- en avondeditie. Het *Algemeen Handelsblad* en *De Tijd* hadden wel een ochtend- en een avondeditie, maar om een reële vergelijking te maken heb ik daarom het aantal woorden gedeeld door twee, evenals het aantal artikelen. Eigenlijk heeft het *De Tijd* dus negen artikelen met in totaal 4.894 woorden.

²³⁶ 'Herdenking Waterloodag. Carillonconcert.', *Algemeen Handelsblad*, 16-06-1935 Avondeditie. 'Carillonbespeeling op Waterloodag. Gevolgd door massazang en taptoe op den Dam', *De Tijd*, 16-06-1935 Ochtendeditie.

Afgezien van de specifieke aankondiging van het carillonconcert staan er nog drie aankondigingen in *De Tijd*, *De Standaard* schrijft geen enkel artikel voor de aankondiging van de activiteiten op 18 juni. Het lijkt als het katholieke dagblad een deel van de organisatie op zich heeft genomen aangezien er in de aankondigingen in het dagblad “*alle Amsterdamsche organisaties en particulieren*” op worden geroepen deel te nemen aan de herdenking. Dat het Amsterdamse organisaties zijn die worden opgeroepen heeft te maken met het feit dat de krant in Amsterdam wordt gedrukt en de gemeentelijke vorm van de herdenking waardoor de “*optocht naar den Dam*” dus door Amsterdam loopt. De laatste aankondiging vindt plaats op 18 juni zelf en hierin staat beschreven “*dat tevens des avonds nog kaarten verkrijgbaar zijn aan het IJscubterrein.*”²³⁷

Wat eveneens op Waterloodag verschijnt in de kranten zijn twee korte berichten in het *Algemeen Handelsblad* en *De Standaard*. Het gaat over een veiling van memorabilia: oude brieven van Napoleon en Wellington. In de titel van de stukjes gaat het echter enkel over Napoleon: “*Brieven van Napoleon*”, en: “*Nieuwe veiling van brieven van Napoleon.*” Dit op zich is al interessant omdat hieruit blijkt dat Napoleon een blikvanger is, dus een goede titel. Wanneer het zo zou zijn dat Wellington bekender en interessanter was dan had zijn naam wellicht in de titel gestaan. Opvallend is dat er over Napoleon wordt geschreven als “*De Keizer*”. Het is misschien logisch, want Napoleon was ook de keizer, maar er had ook kunnen worden gesproken over ‘de wolf van Corsica’, wat ook een bijnaam was.²³⁸ Wellicht is dit bericht niet in de katholieke krant gekomen omdat dit wellicht zou misstaan naast de aankondiging van het programma op Waterloodag.

Toch is dit niet het meest opvallende stuk uit 1935 over Napoleon. Er is ook een opmerkelijk artikel uit het *Algemeen Handelsblad*, vier dagen voor Waterloodag. Hierin wordt gesproken over de Nederlandse officier Van Heutsz die een eigen monument krijgt vanwege zijn diensten voor het Nederlandse rijk. Hij wordt beschreven als “*Onze Napoleon*”. Vreemd dat een glorierijke officier van ‘ons’ land wordt vergeleken met de vijand van ‘ons’ land, vier dagen voordat de overwinning op deze vijand wordt herdacht.²³⁹ Er kan dus worden gesteld dat Napoleon over de jaren heen steeds meer als een transnationale held wordt gezien.

²³⁷ ‘Herdenking slag bij Waterloo.’, *Algemeen Handelsblad*, 14-06-1935 Ochtendeditie. ‘Slag bij Waterloo. Herdenking op 18 dezer’, *De Tijd*, 13-06-1935 Avondeditie. ‘De slag bij Waterloo. Taptoe op den Dam’, *De Tijd*, 14-06-1935 Ochtendeditie. ‘Waterlooherdenking. Kon. Marinekapel uit Den Helder trekt Dinsdagavond door de stad’, *De Tijd*, 18-06-1935 Ochtendeditie.

²³⁸ ‘Brieven van Napoleon. Veiling te London.’, *Algemeen Handelsblad*, 18-06-1935 Ochtendeditie. ‘Nieuwe veiling van brieven van Napoleon’, *De Standaard*, 18-06-1935.

²³⁹ ‘Onze Napoleon’, *Algemeen Handelsblad*, 14-06-1935 Avondeditie.

De Engelse veldheer wordt ook veel genoemd in de dagbladen, er is namelijk een nieuwe film over hem. De opkomst van nieuwe media heeft dus invloed op de betekenis van de Waterlooherinnering. De film heet 'De IJzeren Hertog' en *De Tijd* is van mening dat Alhambra zich zeer “*up to date*” presenteert “*door van Vrijdag af [14 juni] haar programma aan den slag bij Waterloo te wijden.*” De krant laat een nationalistisch karakter zien doordat de auteur van mening is dat de slag bij Waterloo “*een der factoren werd ook der Nederlandse onafhankelijkheid.*”²⁴⁰ Maar toch begint de herdenking van een Nederlands nationaal feest dan met een film over een Engels veldheer. De film over de hertog van Wellington wordt breed uitgemeten in de dagbladen. Er is nog een advertentie in het *Algemeen Handelsblad* op de dertiende juni. Een uitgebreide recensie volgt in *De Tijd* op de vijftiende en een dag later in het *Algemeen Handelsblad*. Hierin wordt verwezen naar Wellington als

“de gevaarlijke tegenfiguur van den grooten Corsicaan, welke hem ook schaakmat zette, zij het met hulp van Blücher.”²⁴¹

De recensent, die de film en diens karakters bespreekt, dicht Wellington een grote rol toe en noemt deze Engelsman “*een gentleman*” met “*ridderlijke gestalte*”, “*goudeerlijk*” en “*menschelijk*”. De prins van Oranje wordt overigens in de hele recensie niet vermeld als personage in de film. Of hij inderdaad geen rol speelde in de film of niet wordt besproken door de recensent is niet duidelijk. In beide gevallen is het interessant, omdat het duidt op een afnemende aandacht voor de prins en toegenomen aandacht voor Wellington.

Na de achttiende juni waren er uiteraard verslagen van activiteiten op Waterloodag. In het *Algemeen Handelsblad* staat in de ochtendeditie een kort en in de avondeditie een langer verslag. Hier wordt een stukje geciteerd uit de rede van wethouder J. ter Haar

“uit die worsteling in de velden van Waterloo (...) is de onafhankelijkheid van ons vaderland definitief geboren. (...) de zoon van den jongen koning, begiftigd met schitterende krijgstalenten, (...), zijn leven waagde en bij Waterloo gewond werd.”²⁴²

Opvallend is dat Quatre-Bras niet wordt genoemd als overwinning, maar dat sprake is van epische concentratie op de beslissende slag bij Waterloo waar de kroonprins gewond raakte.

²⁴⁰ F. v. B., ‘De IJzeren Hertog. Boeiende historische film’, *De Tijd*, 15-06-1935 Avondeditie.

²⁴¹ ‘Geen titel’, *Algemeen Handelsblad*, 13-06-1935 Avondeditie. ‘Alhambra. „De IJzeren Hertog”.’, *Algemeen Handelsblad*, 16-06-1935 Ochtendeditie. F. v. B., ‘De IJzeren Hertog. Boeiende historische film’.

²⁴² ‘Slag bij Waterloo herdacht’, *Algemeen Handelsblad*, 19-06-1935 Ochtendeditie.

Ook de rol van Waterloo voor het behoud van de vrede en vrijheid van het Nederlandse koninkrijk wordt genoemd.

In het verslag van *De Tijd* is ongeveer hetzelfde te lezen als in het stuk van de neutraal-liberale krant. Er wordt echter ook geschreven dat op 18 juni “wij een ogenblik stil” staan

“gedachtig aan wat heden, 120 jaar geleden, plaats greep; eerbiedig gaan onse gedachten terug naar de dapperen, die hun leven offerden; naar onzen Prins Willem van Oranje, die trouw aan de traditie van zijn roemrijk geslacht, zijn bloed voor het vaderland veil had.”²⁴³

Hier wordt gesteld, net als eerder bij het *Algemeen Handelsblad*, dat de vrijheid van het vaderland bij Waterloo werd behouden en dat dit mede kwam door de inspanningen van ‘onze’ soldaten en de prins van Oranje. Beide berichten duiden op een lichte vorm van de glorie en rouw die zijn voortgekomen uit de strijd om het behoud van de onafhankelijkheid van ‘ons’ land.

De veldslag wordt nog altijd sterk militaristisch herdacht. Dit blijkt ook uit het feit dat iedere signatuur op de dag na Waterloodag een foto publiceerde van de marinekapel uit Den Helder die

“gisteravond, op den 120sten verjaardag van den Slag bij Waterloo een groote taptoe op den Dam te Amsterdam gehouden”²⁴⁴ [heeft.]

Dit is verder het enige wat er in *De Standaard* wordt gedrukt naar aanleiding van de herdenking op Waterloodag.

Een dag later plaatst de orthodox-protestantse krant nog wel een artikel wat betrekking heeft op Waterloo, maar dit gaat niet over een herdenking in Nederland. In het artikel staat geschreven dat

“Een achttal reserve-officieren (...) in verband met de herdenking van den slag bij Waterloo een tocht hebben gemaakt naar Waterloo.”²⁴⁵

²⁴³ ‘Slag bij Waterloo-herdenking. Bijeenkomst IJslubterrein’, *De Tijd*, 19-06-1935 Avondeditie.

²⁴⁴ ‘De Marinekapel uit Den Helder’, *Algemeen Handelsblad*, 19-06-1935 Avondeditie. ‘Geen titel’, *De Tijd*, 19-06-1935, Avondeditie. ‘Geen titel’, *De Standaard*, 19-06-1935.

De Tijd besteedt wat meer woorden dan *De Standaard* aan het bezoek van de reserveofficieren aan Waterloo op 20 juni, maar de inhoud van het stuk komt grotendeels overeen.²⁴⁶

De interesse voor de slag bij Waterloo vermindert. Waar in 1915 nog gemiddeld 3.115 woorden per dagblad aan het onderwerp werden besteed, zijn dit er in 1935 nog maar 1.812. Er is ook een drastische afname in het aantal advertenties wanneer er wordt vergeleken met de 1865. Daarnaast komen nieuwe media op die mogelijk grote invloed hebben gehad op het collectieve geheugen. In 1935 was er bijvoorbeeld een radio-uitzending van de K.R.O. van het carillonconcert; ook was er de film ‘De IJzeren Hertog’ over Wellington.²⁴⁷ Deze media drukken niet alleen een stempel op hoe, wat en door wie herinnerd wordt, mogelijk hebben ze ook verslaggeving over Waterloo in de kranten beïnvloed.

In 1915 schrijft de neutraal-liberale dagblad nog de meeste woorden over Waterloo, gevolgd door het orthodox-protestantse dagblad. Twintig jaar later gebruikt het katholieke dagblad de meeste en het orthodox-protestantse dagblad de minste woorden. De veldtocht bevindt zich in de tweede fase van het collectieve geheugen: het culturele geheugen. Maar de herinnering wordt symbolisch beheerst door Napoleon en Wellington. Een bipolaire epische concentratie zoals die in 1825 nog bestond tussen de prins van Oranje en Napoleon wordt nu gevormd door Napoleon en Wellington. Beiden krijgen meer, maar belangrijker nog, positieve aandacht. De twee grote heren worden bewonderd in 1935. Dit gaat ten koste van de glorie van de Nederlandse legers en de prins van Oranje, voornamelijk behaald bij Quatre-Bras. In 1915 kreeg deze slag nog een plaats toebedeeld: zonder Quatre-Bras geen beslissende slag bij Waterloo, zo leek het, maar in 1935 staat het resultaat voorop. Wat betreft de berichtgeving is er dan ook sprake van epische concentratie op Waterloo, de beslissende veldslag. De onafhankelijkheid van Nederland werd daar behouden en daar werd dus ook de vrede en vrijheid van ‘ons’ land gewaarborgd.

²⁴⁵ ‘Ned. reserve-officieren te Waterloo.’, *De Standaard*, 20-06-1935.

²⁴⁶ ‘De slag bij Waterloo’, *De Tijd*, 20-06-1935 Ochtendeditie. ‘Ned. reserve-officieren te Waterloo.’.

²⁴⁷ ‘Herdenking Waterloodag. Carillonconcert.’, *Algemeen Handelsblad*, 16-06-1935 Avondeditie.

‘Carillonbespeling op Waterloodag. Gevolgd door massazang en taptoe op den Dam’, *De Tijd*, 16-06-1935 Ochtendeditie. ‘Geen titel’, *Algemeen Handelsblad*, 13-06-1935 Avondeditie. ‘Alhambra. „De IJzeren Hertog”.’, *Algemeen Handelsblad*, 16-06-1935 Ochtendeditie. F. v. B., ‘De IJzeren Hertog. Boeiende historische film’.

4.4 Conclusie

Nu de dagbladen en schoolboeken van 1915 en 1935 zijn vergeleken kan er een antwoord worden geformuleerd op de tweede deelvraag. *Op welke wijze had de verzuiling invloed op de Waterlooherinnering?*

De aandacht voor de slag bij Waterloo is sterk veranderd in twintig jaar verzuild Nederland. Bij zowel schoolboeken als dagbladen is er kwantitatief gezien een enorme afname in het aantal woorden dat aan het onderwerp wordt besteed. Bij de schoolboeken gaat het gemiddelde van 166 naar 65 woorden, bij de dagbladen is een vermindering van 3.115 naar 1.812 woorden, respectievelijk een afname van 61% en 42%. Bij de dagbladen is het verschil minder, maar dit zou verklaard kunnen worden door het toegenomen aantal pagina's van een dagblad.

Als alleen wordt gekeken naar de schoolboeken is het treffend te zien dat de aandacht voor Waterloo in het neutraal-liberale schoolboek in de twintig jaar gelijk bleef, maar bij de religieuze gezindten drastisch afnam. Bij de kranten is dit anders. In 1915 besteedde het neutraal-liberale *Algemeen Handelsblad* de meeste woorden aan Waterloo. De orthodox-protestantse krant, *De Standaard*, publiceerde in 1915 de meeste stukken over Waterloo, maar twintig jaar later gebeurde dit door het katholieke *De Tijd*. Ook de radio-uitzending van de Waterlooherdenking werd verzorgd door de katholieke omroep. Deze twee zaken liggen waarschijnlijk in elkaars verlengde.

Het voortschrijden van de jaren leidt zeker tot een algemene vermindering van de aandacht voor de veldtocht van 1815. In hoeverre de verzuiling een rol speelt is niet duidelijk. De Waterlooherinnering blijft aanwezig binnen het collectieve geheugen van de natie. In 1915 komt voort het eerst de term Waterloodag naar voren en deze nationale feestdag is er ook nog in 1935. In combinatie met opgerichte monumenten duidt dit erop dat Waterloo zich heeft gevestigd in het culturele geheugen. De Waterlooherinnering is echter minder en minder gericht op de behaalde Nederlandse glorie. Dit blijkt uit een bipolaire epische concentratie op Napoleon en Wellington. De slag bij Quatre-Bras, waar de kroonprins een rol speelde, was wel belangrijk in 1915, maar werd in 1935 niet gezien als een beslissende slag. Er is een sterke afname in de behaalde glorie van de Nederlandse natie en de aandacht voor de Nederlandse bijdrage. Er is sprake van een epische concentratie op Waterloo, want daar werd de veldtocht van 1815 beslecht met als hoofdrolspelers Napoleon en Wellington. De onafhankelijkheid van Nederland werd behouden en dit leek in 1935 het belangrijkste te zijn. Misschien had dit te maken met de dreiging van het nazisme in Duitsland.

In het volgende hoofdstuk bekijk ik de invloed van de Tweede Wereldoorlog op de betekenis van Waterloo in het collectieve geheugen. Door het vergelijken van de schoolboeken en dagbladen uit 1935 met die uit het jaar 1965 laat ik een ontwikkeling van de Waterlooherinnering zien.

Hoofdstuk 5

Waterloo in de schaduw van de Tweede Wereldoorlog

In het vorige hoofdstuk werd de invloed van de verzuiling op de betekenis van Waterloo in het Nederlandse collectieve geheugen duidelijk. Tussen 1915 en 1935 was er veel meer aandacht voor Waterloo vanwege het resultaat. Daar werd het pleit beslecht en daarop concentreerden kranten en schoolboeken zich. Als gevolg hiervan verminderde de aandacht voor Quatre-Bras en de prins van Oranje, die juist daar een belangrijke rol speelde, maar ontstond er een grotere bewondering voor Wellington en Napoleon. Of dit zo bleef gedurende de Tweede Wereldoorlog en de twintig jaar daarna zal in dit hoofdstuk duidelijk worden.

W. G. de Bas beschouwde de Nederlandse bijdrage aan de slag bij Waterloo als cruciaal. Hij publiceerde in 1939 een boek in de Patriareeks over de veldtocht van 1815.²⁴⁸ In de flaptekst van de boekomslog geeft hij al duidelijk zijn visie op de geschiedenis. Hij meent dat de slag van 18 juni zonder de Nederlandse troepen niet zo zou zijn afgelopen. Ook geeft hij aan dat het een Nederlands initiatief was de positie bij Quatre-Bras in te nemen “*lijnrecht in strijd met de bevelen van den opperbevelhebber, den hertog van Wellington.*”²⁴⁹ Interessant is wel dat de prins van Oranje in dit stuk niet voorkomt als belangrijke historische actor bij de slag om Quatre-Bras. Net als Knoop in 1847 bestrijdt De Bas het Engelse perspectief:

“De Engelschen hebben steeds doen voorkomen, of de overwinning bij Waterloo een specifiek Britsche zege ware. Hoe dapper de Engelschen te Mont St. Jean ook hebben gestreden, de gunstige uitslag moet worden toegeschreven aan de beslissing door de Pruisen in het Oosten”²⁵⁰

Het is opmerkelijk dat De Bas eerst de Nederlanders als onmisbaar noemt voor de uitkomst van de veldtocht, maar vervolgens de Pruisen de eer van de definitieve overwinning geeft.

²⁴⁸ De Patria-Reeks, uitgebracht door P.N. van Kampen & Zoon N.V. in Amsterdam tussen 1937 en 1947, bestond uit 45 delen over de Nederlandse cultuurgeschiedenis. Vermoedelijk ondersteunde deze reeks het zogenaamde geschiedkundig verzet. Maria Grever, *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis* (Hilversum 1994) 169.

²⁴⁹ W. G. de Bas, *Quatre-Bras en Waterloo. Voorspel en geschiedenis der krijgsbedrijven 15-18 Juni 1815* (Amsterdam 1939) flapstekst van boekomslog.

²⁵⁰ De Bas, *Quatre-Bras en Waterloo*, flaptekst van boekomslog.

Toch is De Bas is er ten volste van overtuigd: zonder het Nederlandse leger was er geen overwinning voor de bondgenoten geweest.

“Napoleons nederlaag bij Waterloo heeft Nederland – wellicht Europa – voor een tweede Fransche overheersing behoed. Daarom is het nageslacht aan de helden van Quatre-Bras en Waterloo grooten dank verschuldigd.”²⁵¹

Het hele stuk van De Bas ademt de sfeer van nationale trots. Hij zegt impliciet, dat de Nederlanders verantwoordelijk waren voor de val van Napoleon. Daardoor bleef de onafhankelijkheid van Nederland en Europa behouden. Uit onderstaande analyses zal moeten blijken of de aandacht voor het Nederlandse aandeel weer groeit.

Deze analyses vormen het laatste empirische hoofdstuk van mijn thesis. In dit hoofdstuk onderzoek ik de invloed van de Tweede Wereldoorlog op de betekenis van Waterloo in het collectieve geheugen van Nederland. Na een korte historische schets van de oorlog en de bezetting, vergelijk ik schoolboeken en kranten van 1935 en 1965. Uiteindelijk zal ik een antwoord formuleren op mijn derde deelvraag: *Wat is de rol geweest van de Tweede Wereldoorlog voor de betekenis van de slag bij Waterloo in het collectieve geheugen?*

5.1 Oorlog en bezetting

Het interbellum was een sombere periode. Voornamelijk door politiek conservatisme en nationalisme werd een opleving van de economieën van de landen in Europa na de crisis van 1929 onmogelijk gemaakt. Hierdoor raakten de kapitalistische landen in een heftige crisis met veel werkloosheid en armoede. Fascistische, racistische, maar ook communistische bewegingen kregen grote aanhang en speelden in op de wanhoop en onvrede van de burgers. Dit zou uiteindelijk leiden tot dictaturen in Italië en Duitsland.²⁵²

In Duitsland kwam Adolf Hitler aan de macht met zijn nationaalsocialistische partij. Deze partij voedde de onvrede over het verdrag van Versailles, een nieuwe oorlog in Europa zou hier een einde aan maken. Die oorlog begon in september 1939, toen Duitsland Polen binnenviel.²⁵³ In 1939 en 1940 veroverden de Duitse legers grote gebieden in Europa, waaronder Nederland. Op 10 mei 1940 vielen de Duitsers Nederland binnen en al op 15 mei

²⁵¹ De Bas, *Quatre-Bras en Waterloo*, flapstekst van boekomslog.

²⁵² Altena en Van Lente, *Vrijheid & rede*, 286.

²⁵³ Idem, 364.

moest de capitulatie worden ondertekend. Het begin van vijf zware jaren voor de Nederlandse natie.²⁵⁴

Al voor de bezetting was er een nationaalsocialistische beweging in Nederland, maar deze kreeg niet veel steun. In 1935 stemde 8% van de stemgerechtigden op de Nationaal Socialistische Bond (NSB) van Anton Mussert. Nadat zij hun standpunten radicaliseerden daalde de aanhang tot slechts 4%. Dit kwam voornamelijk omdat de verzuiling nog een belangrijke rol speelde in de Nederlandse samenleving en het stempatroon beïnvloedde. Hieruit zou je kunnen concluderen dat de Nederlanders weinig op hadden met de nationaalsocialisten.

Na de bezetting kwam er een nazi-bureaucratie met aan het hoofd Seyss-Inquart.²⁵⁵ Dit overheidssysteem had twee doelen in Nederland. Allereerst het ondersteunen van de Duitse oorlogsmachine en de Duitse economie door veel goederen uit Nederland naar Duitsland te exporteren. Daarvoor werden veel Nederlanders in Duitse fabrieken tewerkgesteld. Andere economische banden waren weggevallen en de Duitse bezetting bood nog wel economische mogelijkheden en werk. Gedurende de oorlog werd de samenwerking echter uitbuiting en het werk dwangarbeid. Het tweede doel van de bezettende macht was de Nederlanders het nationaalsocialistisch gedachtegoed op leggen en Joden naar concentratiekampen te vervoeren. Het indoctrineren van de Nederlanders mislukte, maar, ondanks het feit dat velen onderdoken of probeerden te vluchten, werden veel Joden en andere minderheden weggevoerd uit Nederland.²⁵⁶

Na de bezetting was er een kleine groep die collaboreerde met de Duitsers, maar het overgrote deel van de bevolking wachtte af.²⁵⁷ Gedurende de oorlog werd het naziregime in Nederland steeds strenger, waardoor de Nederlandse bevolking zich meer en meer tegen de bezetter en diens ideologie keerde. Er kwamen allerlei verzetsgroepen, die de Duitsers met of zonder geweld, direct of indirect bestreden. In 1943 waren er de Februari-stakingen door het gehele land, nadat het voormalig Nederlands leger in Duitsland zou worden opgesloten. Dit verslechterde de situatie tussen de bezetters en het Nederlandse volk. Daarnaast begon het er op militair gebied steeds slechter uit te zien voor de Duitsers.²⁵⁸

Eind 1944 werd het zuiden van Nederland bevrijd. Pogingen het noorden te bevrijden mislukten en Noord-Nederland ervoer de Hongerwinter met voedseltekort, armoede en kou.

²⁵⁴ Blom en Lamberts, *History of the low countries*, 437.

²⁵⁵ Idem, 436.

²⁵⁶ Idem, 437.

²⁵⁷ Ibidem.

²⁵⁸ Idem, 438.

Na de algehele bevrijding in mei 1945 troffen de geallieerden een uitgeput en verwoest Nederland aan.²⁵⁹ Deze wereldoorlog had enorm veel gekost. Precieze getallen zijn niet bekend, maar wereldwijd schat men het aantal doden tussen de 37 en 44 miljoen. Hieronder ‘slechts’ 11,7 miljoen soldaten. Er vielen dus enorm veel burgerslachtoffers, zo’n 20 tot 24 miljoen, waaronder zo’n 6 miljoen joden die in concentratiekampen werden omgebracht.²⁶⁰

Zulke verschrikkingen hoopte men nooit meer mee te maken: de angst voor ideologie, nationalisme en extremisme was geboren. Deze ervaringen hadden grote invloed op het collectieve geheugen van Nederland en de Waterlooherinnering.

5.2 Waterloo in de schoolboeken vóór en ná de oorlog

Voor deze vergelijking staan de onderzoeksjaren 1935 en 1965 centraal. Uit het vorige hoofdstuk bleek dat schoolboeken in 1935 gemiddeld 65 woorden besteden werden aan de slag bij Waterloo. De prins van Oranje en de slagen van 16 juni bij Ligny en Quatre-Bras krijgen weinig aandacht. Andere hoofdrolspelers en de slag bij Waterloo zelf worden nog wel vermeld in de boeken. Er valt in de geschiedenisboeken een lichte sympathie op te merken voor de Fransen; dit uit zich in bewondering voor zowel Napoleon als voor zijn leger. Het belang van de slag bij Quatre-Bras wordt wel genoemd in het neutraal-liberale schoolboek, maar is in de katholieke en orthodox-protestantse schoolboeken niet terug te vinden. In 1935 krijgt het resultaat, de beslissende strijd bij Waterloo, de nadruk.

Bij de schoolboeken van 1965 bespreekt zowel het neutraal-liberale als het katholieke schoolboek de Europese geschiedenis. Het neutraal-liberale schoolboek is *Hoofdwegen der geschiedenis. II: Nieuwe en nieuwste geschiedenis* (1965), geschreven door A. Blonk, J. Romein en J. W. Oerlemans. Het katholieke schoolboek *Mensen en machten. Deel 2* is geschreven door A. Adang en F. E. M. Vercauteren. Het orthodox-protestantse schoolboek *Vaderlandse Geschiedenis. Voor het Christelijk M.U.L.O.* is geschreven door V. Kuyvenhoven en H. van den Tol beschrijft volgens de titel de vaderlandse geschiedenis. Maar in het boek zijn erg veel verwijzingen naar Europese landen en ontwikkelingen. Dit is het gevolg van de sinds 1935 geziene trend meer Europese geschiedenis te bieden. (Zie verder bijlage 1).²⁶¹

²⁵⁹ Blom en Lamberts, *History of the low countries*, 438.

²⁶⁰ Altena en Van Lente, *Vrijheid & rede*, 287, 364-365.

²⁶¹ Zie: Bijlage 1: Geraadpleegde geschiedensismethoden en schoolboeken, aldaar de paragraaf ‘Onderzoeksjaar 1965’.

Tabel 8a: Genoemde personen in schoolboeken van 1965

Achtergrond	<i>Prins van Oranje</i>	<i>Wellington</i>	<i>Blücher</i>	<i>Napoleon</i>
Neutraal-liberaal	0	1	2	2
Katholiek	0	0	0	1
Protestant	1	1	1	3

Tabel 8b: Genoemde plaatsen en woorden in schoolboeken van 1965

Achtergrond	<i>Ligny</i>	<i>Quatre-Bras</i>	<i>Waterloo</i>	Totaal aantal woorden
Neutraal-liberaal	1	1	1	47 ²⁶²
Katholiek	0	0	1	36
Protestant	1	1	1	106

In 1965 wordt de prins van Oranje alleen door het orthodox-protestantse schoolboek genoemd (zie tabel 8a), in 1935 gebeurde dit alleen in het neutraal-liberale. Nu is daar enkel aandacht voor Wellington en Blücher. In het katholieke boek wordt alleen Napoleon vermeld. Iets vergelijkbaars is te zien bij de plaatsen van de veldslagen. Zowel het neutraal-liberale als orthodox-protestantse schoolboek noemen de drie veldslagen, het katholieke bespreekt enkel Waterloo (zie tabel 8b). Een toename van aandacht voor Quatre-Bras blijkt uit het feit dat deze in 1935 enkel in het neutraal-liberale schoolboek werd vermeld, maar nu ook in het orthodox-protestantse. Het aantal woorden dat in de verschillende schoolboeken aan dit onderwerp wordt besteed verschilt sterk. Over het geheel genomen is er een lichte daling van 65 naar 63 woorden.

Inhoudelijk interessant is, dat in het katholieke schoolboek wordt geschreven dat “*er dus weer oorlog in Europa*” was.²⁶³ Hieruit blijkt een focus op de Europese geschiedenis. Het feit dat de slag op toenmalig Nederlands grondgebied plaatsvond komt wordt niet genoemd. Het orthodox-protestantse en het neutraal-liberale boek zijn anachronistisch, want zij

²⁶² Naast dit aantal woorden is er ook nog een afbeelding die een halve pagina beslaat en Napoleons veldtocht uit 1815 toont. Deze neem ik echter niet mee in de vergelijking, ondanks dat andere schoolboeken geen afbeeldingen bezitten. Dit doe ik omdat ik me enkel richt op het aantal woorden. A. Blonk, J. Romein en J. W. Oerlemans, *Hoofdwegen der geschiedenis. II: Nieuwe en nieuwste geschiedenis* (Groningen 1965) 40. Ook wordt Waterloo in een tijdslijn achter in het boek vernoemd, deze neem ik eveneens niet mee in de vergelijking. Dit doe ik omdat ik me enkel concentreer op het hoofdstuk, of de paragraaf, waarin Waterloo zelf wordt behandeld. Blonk, Romein en Oerlemans, *Hoofdwegen der geschiedenis. II: Nieuwe en nieuwste geschiedenis*, 404.

²⁶³ A. Adang en F. E. M. Vercauteren, *Mensen en machten. Deel 2* (Amsterdam 1966) 85.

schrijven over België.²⁶⁴ Dit is een verrassende wending aangezien in 1935 nog werd geschreven over de Zuidelijke Nederlanden.

Dit is anders bij de legers die een rol speelden in de veldtocht van 1815. Daar wordt wel verwezen naar Nederlandse troepen, geen Belgische, zoals in 1935 wel gebeurde. In het orthodox-protestantse schoolboek wordt geschreven over een “*Engels-Nederlands leger onder lord Wellington*” en bij Quatre-Bras streden enkel “*de Nederlanders onder de prins van Oranje*”.²⁶⁵ In het neutraal-liberale schoolboek worden de Engelsen helemaal niet genoemd. Daar staat dat de Nederlanders vochten bij Quatre-Bras en de Pruisen bij Ligny en Waterloo.²⁶⁶ Het orthodox-protestantse schoolboek vermeldt de bijdrage van de Pruisen bij Waterloo niet. In het katholieke schoolboek worden geen nationaliteiten genoemd, alleen Napoleon en “*zijn tegenstanders*”. Er is dus een matig Frans perspectief op te merken doordat er geen aandacht wordt geschonken aan wie de ‘tegenstanders’ van Napoleon waren.²⁶⁷

Een nationaal perspectief over 16 juni is te vinden in het orthodox-protestants boek:

“Op dezelfde dag faalde maarschalk Ney bij Quatre-Bras, waar de Nederlanders onder de prins van Oranje hem de weg versperden.”²⁶⁸

Daarna wordt geschreven: “*De beslissing viel op 18 juni in de velden bij Waterloo*”, zonder de relatie met Quatre-Bras te leggen.²⁶⁹ Dit gebeurt ook niet in het katholieke schoolboek, waar de slagen van 16 juni overigens helemaal niet besproken worden, enkel het resultaat.²⁷⁰ In het neutraal-liberale schoolboek is dit anders. Daar wordt geschreven dat Napoleon de Pruisen bij Ligny versloeg. Deze overwinning mocht echter niet baten, want

“Ney werd bij Quatre-Bras tegengehouden door Nederlandse troepen, waardoor Blücher zich twee dagen later tijdig kon aansluiten bij Wellington. Napoleon leed hierdoor bij Waterloo een beslissende nederlaag”.²⁷¹

²⁶⁴ V. Kuyvenhoven en H. van den Tol, *Vaderlandse Geschiedenis. Voor het Christelijk M.U.L.O.* (Groningen 1965) 105. Blonk, Romein en Oerlemans, *Hoofdwegen der geschiedenis. II: Nieuwe en nieuwste geschiedenis*, 41.

²⁶⁵ Kuyvenhoven en Van den Tol, *Vaderlandse Geschiedenis. Voor het Christelijk M.U.L.O.*, 105.

²⁶⁶ Blonk, Romein en Oerlemans, *Hoofdwegen der geschiedenis. II: Nieuwe en nieuwste geschiedenis*, 41.

²⁶⁷ Adang en Vercauteren, *Mensen en machten. Deel 2*, 85.

²⁶⁸ Kuyvenhoven en Van den Tol, *Vaderlandse Geschiedenis. Voor het Christelijk M.U.L.O.*, 106.

²⁶⁹ Ibidem.

²⁷⁰ Adang en Vercauteren, *Mensen en machten. Deel 2*, 85.

²⁷¹ Blonk, Romein en Oerlemans, *Hoofdwegen der geschiedenis. II: Nieuwe en nieuwste geschiedenis*, 41.

Hier wordt duidelijk een causaal nationalistisch verband gelegd: zonder de Nederlandse overwinning bij Quatre-Bras was er geen eindoverwinning bij Waterloo geweest.

Kwantitatief gezien blijft de aandacht voor de veldtocht van 1815 in 1935 en 1965 grotendeels gelijk. Maar in 1965 wordt Quatre-Bras meer genoemd dan dertig jaar eerder en er is aandacht voor de Nederlandse rol. In het neutraal-liberale schoolboek wordt een causaal verband gelegd: de slag bij Quatre-Bras was bepalend voor de eindoverwinning bij Waterloo. Door de Nederlandse overwinning krijgt deze geschiedenis een Nederlands tintje. Bovendien lijken de auteurs een completer beeld te geven dan in 1935. Desondanks wordt geschreven dat de slagen van 1815 in België plaatsvonden, terwijl dit in 1935 nog de Zuidelijke Nederlanden waren. De Nederlandse bijdrage aan de slag bij Waterloo wordt in 1935 enkel besproken in het orthodox-protestantse schoolboek. In 1965 is nergens meer een sprake van een Nederlandse bijdrage. Er wordt enkel gesproken over het verlies van Napoleon of de overwinning van Wellington en Blücher. Wel is de bewondering voor de Fransen, die doorklinkt in de schoolboeken van 1935, dan grotendeels verdwenen. Meer dan in 1935, waar het vooral om de eindoverwinning ging, wordt in 1965 aandacht besteed aan een waarheidsgetrouwe en causale geschiedschrijving. Het stukje glorie en rouw wat 'wij' in 1815 hebben ervaren voor de bescherming van 'onze' onafhankelijkheid is geheel verdwenen. De veldtocht van 1815 heeft geen rol van betekenis meer voor de Nederlandse natie in 1965. De Waterlooherinnering is dan ook grotendeels verdwenen uit het collectieve geheugen van Nederland. Er is nog wel cultureel geheugen, maar dit is meer Europees gericht, omdat de boeken veelal Europese geschiedenis schrijven.

5.3 Kranten over 1815 voor en na de oorlog

In 1935 schrijft het katholieke dagblad het meest over de herdenking van Waterloo, gevolgd door de neutraal-liberale krant. Het orthodox-protestantse dagblad besteedt veel minder woorden aan het onderwerp. De artikelen gaan vooral over Waterloo en niet over Quatre-Bras, er is dus sprake van epische concentratie. Er lijkt hierdoor ook een soort bipolaire epische concentratie te zijn op de machtsstrijd tussen twee 'helden': aan de ene kant Napoleon, de Franse keizer, en aan de andere zijde Wellington, de ijzeren hertog, met zijn helper Blücher. De rol van de prins van Oranje wordt nog wel genoemd, maar tijdens herdenkingen staat toch vooral de onafhankelijkheid van Nederland centraal. In 1965 ligt dit heel anders.

Opvallend is dat zowel het *Algemeen Handelsblad* als *De Tijd-Maasbode* al vroeg in het kalenderjaar 1965 publiceren over Waterloo. De katholieke krant is de enige die een artikel ná Waterloodag drukt. Het aantal artikelen is beperkt (zie tabel 9).

Tabel 9: Kwantitatieve gegevens van dagbladen uit 1965

Krant	Eerste artikel	Laatste artikel	Artikelen	Woorden totaal
<i>Algemeen Handelsblad</i>	11-06-1965	17-06-1965	4	5.342
<i>De Tijd-Maasbode</i>	12-06-1965	19-06-1965	4	5.199
<i>Trouw</i>	17-06-1965	17-06-1965	1	1.091

Het eerste artikel van het *Algemeen Handelsblad* betreft een aankondiging van een stuk over het huidige Waterloo, geschreven door de correspondent in België:

“Wafel-etende toeristen inplaats van huzaren te paard betreden vandaag de oude karrensporen en graanakkers op de plek, waar anderhalve eeuw geleden de trotse standaard van Napoleons imperium letterlijk de grond in werd gestampt.”²⁷²

De correspondent verwijst hier naar de toeristische verpaupering van een historische plek. Ook in het artikel van het *Trouw* is sprake van de “*Slag om de toerist*”. Alle “*gedenktekens zeggen de toerist van nu maar weinig*”, zij komen simpelweg voor de bezichtigingen.²⁷³

Een ander artikel van de neutraal-liberale krant is getiteld: “*Impressies van een slordig slagveld*”, wat goed aangeeft hoe er in 1965 naar de slag werd gekeken. De auteur heeft nog een

“vage indruk van een geschiedenisles, dat de Nederlanders de slag hadden beslist (...) Aan Napoleon kwamen we niet toe.”²⁷⁴

Dit is opmerkelijk aangezien Napoleon in de schoolboeken meer werd genoemd dan de prins van Oranje. Verder wordt geschreven dat het bij de veldslagen van Napoleon

“een bende moet (...) zijn geweest! Het krijgsmansgenie had veel minder te maken met een organisatie en intelligentie dan het woord doet vermoeden.”²⁷⁵

²⁷² ‘Oorlog in Waterloo’, *Algemeen Handelsblad*, 11-06-1965.

²⁷³ ‘Waterloo, magneet voor het toerisme. Herdenking van de slag op 18 juni’, *Trouw*, 17-06-1965.

²⁷⁴ H. Hoefnagels, ‘Impressies van een slordig slagveld’, *Algemeen Handelsblad*, 12-06-1965.

De chaos van een veldslag die hier wordt genoemd, komt overeen met de visie van Eelco Runia, die in hoofdstuk twee aan de orde is gekomen.²⁷⁶ Het resultaat is, ondanks de chaos wel duidelijk, maar niet “aan wie de zegepraal is te danken”:

“Geleerden kunnen het niet eens worden over de bijzonderheden van de slag, noch over de oorzaken van de afloop.”²⁷⁷

Zo kiest het katholieke dagblad hier toch voor een onpartijdig standpunt, want de handen worden afgetrokken van mogelijke overwinnaars. Alhoewel, er wordt wel aangeduid dat “Wellingtons legendarische heldenrol minstens aanvechtbaar is.”²⁷⁸ Maar dit kan natuurlijk ook zijn om een Brits perspectief te relativiseren. Het *Algemeen Handelsblad* bespreekt als enige krant de bijdrage van “Chassé, de held van Waterloo”. Er wordt geschreven dat deze Nederlandse officier een belangrijke rol speelde in het beslissen van de slag:

“Tegen de avond kwam de onoverwinnelijke garde naar voren. Door een tegenaanval van Chassé op haar flank werd zij tot staan gebracht. (...) Een eenvoudig overste nam het riskante besluit de rest van zijn troep uit de linie te nemen en er een wanhopige tegenaanval mee uit te voeren op de linkerflank van Napoleons „Grogards”.”²⁷⁹

Hier wordt een glorieuze rol toegedicht aan de Nederlandse officier, zeker doordat er uit de tekst kan worden begrepen dat Chassé troepen versloeg bij Waterloo die ‘onoverwinnelijk’ geacht werden. Het is niet zo dat deze actie van Nederlandse troepen geheel wordt overdreven, want zij wordt ook genoemd in de secundaire literatuur van Vels Heijn.²⁸⁰

In het artikel van het *Algemeen Handelsblad* wordt ook de geschiedenis vergeleken met het heden.

²⁷⁵ Hoefnagels, ‘Impressies van een slordig slagveld’.

²⁷⁶ Zie: Hoofdstuk 2: De Nederlandse rol in de veldtocht van 1815, aldaar de paragraaf: ‘2.2 De veldslagen op 16 juni’.

²⁷⁷ H. Bronkhorst, ‘Honderdvijftig jaar geleden: Waterloo, Napoleons ondergang’, *De Tijd-Maasbode*, 12-06-1965.

²⁷⁸ Bronkhorst, ‘Honderdvijftig jaar geleden: Waterloo, Napoleons ondergang’.

²⁷⁹ Hoefnagels, ‘Impressies van een slordig slagveld’.

²⁸⁰ Zie: Hoofdstuk 2: De Nederlandse rol in de veldtocht van 1815, aldaar de paragraaf: ‘2.3. Waterloo, 18 juni 1815’.

“Voor iemand, die is opgegroeid in een oorlog met een front over de hele breedte van Europa met tangbewegingen, die halve naties omvatten, is het onvoorstelbaar, dat over het land van de wereld eens werd beslist op deze luttele kilometers wei en rogge. En door nauwelijks 125.000 mensen.”²⁸¹

Er wordt een breuk met het verleden gecreëerd. Klaarblijkelijk wordt Waterloo gezien als iets wat ver weg staat van de huidige tijd. Toch wordt er gemeend dat

“een slag, (...) chaotisch was, doch (...) het bevredigende karakter droeg van een overzichtelijke katharsis”²⁸².

Het was dus het resultaat wat er toe deed en niet de manier waarop. Deze veldslagen werden namelijk onder andere uitgevochten door “*dienstplichtigen die werden betaald met de valse pasmunt van de nationale hartstocht.*”²⁸³ Het nationalisme wordt in een negatief licht gezet. Mogelijk omdat het nationalisme in het recente verleden had geleid tot de verschrikkingen van twee wereldoorlogen

Volgens het *Algemeen Handelsblad* werkt Waterloo werkt nog steeds op ‘nationale hartstochten’. De

“nederlaag van de despoot mogen we namelijk niet vieren, want dat “zou de nationale trots van de Fransen (...) kwetsen. (...) En ook de Franssprekende Belgen willen niet, dat (...) de ondergang van Napoleon anderhalve eeuw later met parades en opgewekte marsen wordt herdacht.”²⁸⁴

Hieruit valt op maken dat na de Tweede Wereldoorlog rekening werd gehouden met de Fransen die de geschiedenis van 1815 als pijnlijk ervaren. De Fransen zitten hiermee in eenzelfde positie als de Duitsers, die na de Tweede Wereldoorlog ook niet herinnerd wilden worden aan ‘hun’ daden tijdens de recente bezetting en oorlog.

Vreemd is dat de slag bij Ligny, de laatste overwinning van Napoleon, wel wordt herdacht, maar dat de Frans(sprekend)en niet willen dat er een herdenking komt voor zijn

²⁸¹ Hoefnagels, ‘Impressies van een slordig slagveld’.

²⁸² Ibidem.

²⁸³ Ibidem.

²⁸⁴ Ibidem.

laatste nederlaag.²⁸⁵ Ook in *De Tijd-Maasbode* wordt gesproken over de onwil van de Fransen de herdenking te vieren.

“De aanvankelijke plannen voor een grootscheepse viering van de honderdvijftigste verjaardag van de historische veldslag zijn op Frans verzoek gewijzigd. Maar er komt toch nog wel een plechtige herdenking. Waterloo is dan ook een van de grote feiten uit de wereldgeschiedenis: het einde van een tijdperk.”²⁸⁶

Er wordt gesproken van ‘wereldgeschiedenis’ en het ‘einde van een tijdperk’. Het tegenovergestelde van wat zou worden verwacht over Nederlandse geschiedenis. Voor Nederland was 1815 juist het begin, dan wel de definitieve voortzetting van het Nederlandse koninkrijk. Een belangrijke gebeurtenis voor de vaderlandse geschiedenis krijgt hier geen erkenning. Niet de verworven glorie van de Nederlanders speelt een rol, enkel het belang voor de wereldgeschiedenis wordt aangeduid. De orthodox-protestantse krant meldt als enige dat de Engelse ambassadeur heeft gezegd dat

“Als straks op het slagveld een plechtigheid plaatsvindt, dan zullen we geen overwinning vieren, maar de nagedachtenis van dapperen eren...”²⁸⁷

Van de Engelse kant is dit natuurlijk gemakkelijk praten, aangezien zij de slag hebben gewonnen. De Fransen lijken hun dappere soldaten en de keizer zelf te willen herdenken en zeker niet op Waterloodag. Waar de Engelsen en Fransen dus nog wel aandacht schenken aan respectievelijke glorie en rouw van hun natie, gebeurt dit niet in Nederland.

Ondanks dit feit wordt Quatre-Bras vermeld, in het stuk van het *Algemeen Handelsblad*: “De 16de bereikte Ney bij Quatre-Bras slechts remise.” Door wie dit werd bewerkstelligd wordt niet genoemd. De invloed van Quatre-Bras op de rest van de veldtocht en de eindoverwinning bij Waterloo wordt niet besproken.²⁸⁸ Dit duidt wederom op een negatie van behaalde Nederlandse glorie. In de katholieke krant wordt wel aandacht besteed aan de prins van Oranje. Er wordt geschreven over

²⁸⁵ Hoefnagels, ‘Impressies van een slordig slagveld’.

²⁸⁶ ‘Waterloo, magneet voor het toerisme. Herdenking van de slag op 18 juni’.

²⁸⁷ Ibidem.

²⁸⁸ Hoefnagels, ‘Impressies van een slordig slagveld’.

“een merkwaardig monument”. “De Naald bij Paleis Soestdijk herinnert aan het optreden van de Prins van Oranje (de latere Willem II) tegen de Fransen op 16 juni 1815.”²⁸⁹

Het ontbreekt echter aan enige aansluiting binnen de tekst, want later schrijft de auteur dat:

“een leger van Nederlanders en Nassauers zich kranig weerden tegen de vijandelijke overmacht. De Prins hield zolang stand tot Wellingtons Britten hem te hulp kwamen. Maar tenslotte besloot de Hertog van Wellington het strijdterrein te verplaatsen naar de heuvelrug van Mont St. Jean”.²⁹⁰

In dit citaat wordt dus helemaal niet de overwinning en de rol van Quatre-Bras voor de beslissende slag bij Waterloo gepresenteerd. Uit het stuk kan zelfs worden afgeleid dat zonder de hulp van de Britten de prins van Oranje een nederlaag had geleden.²⁹¹ Nergens in de stukken valt een ‘belangrijke’ Nederlandse bijdrage in 1815 te ontdekken. De natie Nederland lijkt dan ook geen collectief geheugen meer te hebben van de veldslagen van 1815. Materiële overblijfselen zijn er nog wel, wat blijkt uit de nog altijd staande ‘Naald’ bij paleis Soestdijk.

In de neutraal-liberale krant is wel een anti-Frans perspectief te ontdekken. Zo wordt er gezegd van

“Le Caillou, de hoeve waar Napoleon de nacht van de 17de doorbracht”: “Het is een museum van nutteloze nostalgie. Erg fris ruikt het er niet.”²⁹²

Daarnaast schrijft de auteur ook dat “*Napoleon, (...) wordt gespeeld als een hystericus met een maagkwaal*” in een rolprent in een museum bij Waterloo. Eerder wordt ook al het woord ‘despoot’ gebruikt voor Napoleon en tenslotte wordt hij vergeleken met Hitler:

“Kunnen de Fransen het niet hebben, dat de solidariteit van Engelsen, Nederlanders, Belgen, Duitsers tegenover Napoleons streven naar hegemonie in Europa wordt

²⁸⁹ Bronkhorst, ‘Honderdvijftig jaar geleden: Waterloo, Napoleons ondergang’.

²⁹⁰ Ibidem.

²⁹¹ Ibidem.

²⁹² Hoefnagels, ‘Impressies van een slordig slagveld’.

gevierd, zoals op 8 mei de eensgezindheid met de Fransen tegen Hitlers nieuwe orde werd beleden?”²⁹³

De wens een Europese hegemonie te vestigen komt uiteraard overeen, maar in deze vergelijking wordt Napoleon wel in erg slecht licht gezet. Net als de typering “*despoot*”, “*hystericus met een maagkwaal*” en dat zijn museum “*nutteloze nostalgie*” is.²⁹⁴ De katholieke krant geeft haar achtergrondstuk de titel “*Honderdvijftig jaar geleden: Waterloo, Napoleons ondergang*”, wat eveneens lijkt de duiden op een anti-Frans perspectief.²⁹⁵ Een ander perspectief komt uit het *Trouw* waar staat beschreven, de wassen beelden van Wellington en Blücher “*staan er méér verlegen, dan krijgshaftig bij*” in het “*palais de l’Empire*”. Verder wordt er geschreven dat bij Waterloo niet mag worden gegraven: “*De plaats is „heilig”, zegt men. (...) Er is hier sprake van een ware „Napoleon-cultus.*”²⁹⁶ Hier wordt Napoleon juist positief belicht.

Naast deze achtergrondartikelen over de geschiedenis van de veldtocht van 1815 en de beslissende slag bij Waterloo zijn er ook nog andere artikelen gerelateerd aan Waterloo. Zo schrijft het *Algemeen Handelsblad* dat er een Waterloobanket is georganiseerd in Londen

“in tegenwoordigheid van de Britse Koninklijke familie en de regering, waarbij ook de ambassadeurs van Nederland, België en West-Duitsland aanzaten, liet de Franse ambassadeur, die eveneens was uitgenodigd, verstek gaan. „Hij is gaan wandelen”, was het antwoord van de Franse ambassade.”²⁹⁷

Duidelijk is dat de Britse vertegenwoordiging het grootst was. Bij het Waterloobanket ontbraken leden van de Koninklijke familie van Nederland en België, ook de West-Duitse bondskanselier was niet aanwezig; er waren ‘slechts’ ambassadeurs. Hieruit blijkt een scheve verhouding, de Britse vertegenwoordiging overvleugelt de ambassadeurs. Ook

“het tafelzilver, dat werd gebruikt, was afkomstig van geschenken, die na Waterloo zijn gegeven aan de 34 Britse regimenten, die aan de slag deelnamen.”²⁹⁸

²⁹³ Hoefnagels, ‘Impressies van een slordig slagveld’.

²⁹⁴ Ibidem.

²⁹⁵ Bronkhorst, ‘Honderdvijftig jaar geleden: Waterloo, Napoleons ondergang’.

²⁹⁶ ‘Waterloo, magneet voor het toerisme. Herdenking van de slag op 18 juni’.

²⁹⁷ ‘Fransman absent op Waterloobanket in Londen’, *Algemeen Handelsblad*, 14-06-1965.

²⁹⁸ ‘Fransman absent op Waterloobanket in Londen’.

Dit getuigt eveneens van een Brits perspectief, omdat het wordt gepresenteerd als een Britse overwinning en er niet wordt vermeld dat ook andere nationaliteiten deelnamen aan de slag.²⁹⁹

In de hoofdstad van België, Brussel, werd een Waterloobal georganiseerd volgens de neutrale krant. Dit was

“ter herinnering aan het dansfestijn, dat de hertogin van Richmond precies 150 jaar tevoren had belegd voor de officieren van het geallieerde leger onder Wellington. De ijzeren hertog werd toen weggeroepen, omdat Napoleon bij Ligny de Pruisen had aangevallen.”³⁰⁰

Deze laatste zin klopt simpelweg niet. De brief die binnenkwam was bestemd voor de prins van Oranje, maar deze gaf de brief aan zijn commandant, Wellington. Vervolgens werd de prins van Oranje direct naar de velden bij Quatre-Bras, niet bij Ligny gestuurd. Wellington vertrok pas de volgende dag naar de slagvelden. Op het Waterloobal waren verder “vele *afstammelingen van helden van Waterloo*”, maar de “*Franse ambassadeur had laten weten niet in Brussel te zijn.*” Uit dit en het vorige bericht lijkt het alsof de Fransen geen rekening hielden met de Waterlooherdenkingen of geen behoefte hadden deze nederlaag te vieren met hun vijanden van toen. Dit kan er op duiden dat het verlies bij Waterloo nog gevoelig lag in Frankrijk. Leuke bijkomstigheid is dat “*de avondtoiletten (...) waren geïnspireerd op de empirestijl*”.³⁰¹ Interessant dat er wordt gekozen voor de modestijl van het Franse keizerrijk onder Napoleon, terwijl het Waterloobal een herdenking was van het bal ter voorbereiding op de veldslag tegen de keizer. Het gebruik van oude uniformen was overigens populair, want in *De Tijd-Maasbode* staat dat in Londen een maquette van de slag werd gepresenteerd door “*een in het historische uniform van de Britse infanteriesoldaat gestoken jongeman*”.³⁰²

Het katholieke dagblad meldt dat er in Brussel in juni 1965 een tentoonstelling plaatsvindt, getiteld “*Waterloo 1815*”. Deze tentoonstelling is geopend

“naar aanleiding der herdenkingsplechtigheden van de honderdvijftigste verjaardag van de beruchte veldslag, die het definitieve einde betekende van Napoleons hegemoniale aspiraties.”³⁰³

²⁹⁹ ‘Fransman absent op Waterloobanket in London’.

³⁰⁰ ‘Waterloobal te Brussel’, *Algemeen Handelsblad*, 17-06-1965.

³⁰¹ ‘Waterloobal te Brussel’.

³⁰² ‘Herinnering aan de slag bij Waterloo’, *De Tijd-Maasbode*, 19-06-1965.

³⁰³ ‘Tentoonstelling „Waterloo 1815” in Brussel’, *De Tijd-Maasbode*, 19-06-1965.

Het woord ‘berucht’ is opmerkelijk aangezien de slag in deze zin iets slechts schijnt te zijn. Wanneer er werd geschreven over de ‘beroemde veldslag’, had Waterloo juist een positief en glorieus karakter meegekregen. Toch wordt er geschreven dat de organisatoren zijn geslaagd in hun idee

“de bezoekers te laten zien hoe hun voorouders uit het begin van de negentiende eeuw „Waterloo” beleefden.”³⁰⁴

Er wordt gesproken over voorouders waardoor de slag duidelijk binnen het collectieve geheugen van de Belgen en Nederlanders wordt gevestigd. Verder werd er nog een cricketwedstrijd georganiseerd, die 150 jaar eerder eveneens plaatsvond “*in afwachting van het grote bloedbad*”.³⁰⁵ Dat er wordt geschreven dat het een ‘bloedbad’ was komt overeen met de eerdere genoemde ‘beruchte veldslag’. Er is dus niet echt sprake van vieringen of vrolijke herdenkingen, maar er worden sterke kanttekeningen geplaatst bij de slag. Ook in het artikel van het orthodox-protestantse dagblad wordt geschreven dat het een “*bloedige strijd*” was die in “*het groote panorama van de Franse schilder Louis Dumoulin te bezichtigen*” is.³⁰⁶ Toch is niet iedereen van mening dat deze veldslag geheel naar waarheid met alle gruwelijke details moet worden verteld. De auteur van *De Tijd-Maasbode* schrijft dat het “*jammer zou zijn voor het verhaal van Waterloo, dat zo bloemrijk verteld placht te worden*”.³⁰⁷

Dit is ook het thema bij een ander artikel uit *De Tijd-Maasbode*, “*Waterloo als slachting in tv-uitzending*”. Hierin wordt aangekondigd dat de BRT een film maakt, waarin de volgende zin centraal staat: “*Waterloo was geen veldslag, maar een slachting*.”³⁰⁸ Evenals in het vorige artikel wordt dus de beruchtheid en de gruwel van de slag benadrukt.

“Anno ’65 verwoesten wij – aldus Harry Kumel en Hans Redeker, de makers van deze film – de legende, de valse romantiek, de toverlantaarn van de verheerlijking.”³⁰⁹

Het doel van de maker is dus duidelijk: het afbreken van glorieuze verhalen. Dit gaat lijnrecht in tegen de essentie van de natie. De deconstructie van heldendom laat zien dat de natie en het

³⁰⁴ ‘Tentoonstelling „Waterloo 1815” in Brussel’.

³⁰⁵ Ibidem.

³⁰⁶ ‘Waterloo, magneet voor het toerisme. Herdenking van de slag op 18 juni’.

³⁰⁷ Bronkhorst, ‘Honderdvijftig jaar geleden: Waterloo, Napoleons ondergang’.

³⁰⁸ ‘Waterloo als slachting in tv-uitzending’, *De Tijd-Maasbode*, 17-06-1965.

³⁰⁹ ‘Waterloo als slachting in tv-uitzending’.

nationalisme in hun kern worden aangetast en afgebroken. Dit geeft deze periode goed weer. Na de Tweede Wereldoorlog hebben mensen geen zin in verheerlijking van oude oorlogen, ze willen de waarheid boven tafel. Door romantisering en heldenverhalen zijn de naties ontstaan die tot zoveel leed hebben geleid.

Wanneer wordt gekeken naar het verschil in het aantal woorden dat kranten in 1935 en 1965 gebruiken voor artikelen die gerelateerd zijn aan Waterloo is er een enorme stijging. Zelfs zonder rekening te houden met het feit dat er in 1935 ochtend- en avondedities zijn. Qua aantal stukken in de dagbladen is er echter een duidelijk afname. Het aantal artikelen geeft een beter beeld van de aandacht voor Waterloo. Gezien het feit dat kranten na de Tweede Wereldoorlog over het algemeen meer woorden, maar ook meer afbeeldingen bevatten, lijkt een vergelijking van aantal woorden niet verstandig. De conclusie is dan ook dat er kwantitatief gezien een daling plaats vond van de aandacht voor Waterloo in de dagbladen.

Zoals al eerder aangegeven, ligt in 1935 de nadruk bij het resultaat. Er is sprake van epische concentratie, Quatre-Bras krijgt minder aandacht en Waterloo wordt meer het centrum van de herdenking. In 1965 krijgt Quatre-Bras juist weer een plek krijgt en wordt in ieder dagblad besproken. In tegenstelling tot dertig jaar eerder wordt Wellington minder als overwinnaar gezien, maar krijgt Napoleon meer aandacht. De bipolaire epische concentratie op Napoleon en Wellington is minder, maar nog altijd aanwezig. De uiteindelijke oorzaak van de nederlaag van Napoleon is niet zeker en de slagvelden waren rommelig en bloederig. In plaats van het resultaat lijkt nu de gebeurtenis zelf centraal te staan. De waarheid moet boven tafel komen en er is, in tegenstelling tot 1935 minder romantiek en glorie betreffende de oorlog. Behaalde glorie is dan ook geen factor meer in de Waterlooherinnering. Voor zover deze er nog was, want bijna alle herdenkingen vinden buiten Nederland plaats.

Dit is het gevolg van een halve eeuw oorlogen. Met name de Tweede Wereldoorlog heeft de mensen het ideaal van de natie en nationalisme ontnomen en de verschrikkingen en gevolgen ervan laten zien. Veldslagen en veldheren moeten dus niet worden bewonderd, want een veldslag is niet 'mooi', maar bloederig en slordig. Er zijn dan ook niet veel herdenkingen, daaraan was geen behoefte na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog. De herdenkingen die er zijn, zijn niet in Nederland. Al is er dan in Nederland weinig tot geen collectief geheugen meer van Waterloo, dit is er wel in België en Engeland. Deze twee naties 'claimen' de geschiedenis van 1815 sterker, zeker de Engelsen. Het is mogelijk dat de bezetting in Nederland de veldtocht van 1815 heeft overschaduwd. Engeland is niet bezet geweest, dus daar speelt dit niet. Binnen de kranten is nergens een aanwijzing dat

Waterloodag wordt gevierd, wat in 1935 wel nog het geval was. Deze feestdag, die volgens Zerubavel, zo belangrijk was voor de natie, lijkt door de bezetting te zijn verdwenen van de nationale kalender. Dit zou duiden op het verdwijnen van het cultureel geheugen over Waterloo. Het enige wat nog wijst op de aanwezigheid van de veldtocht in het collectief geheugen zijn de materiële resten, zoals 'de Naald'. Maar over het algemeen lijkt de Waterlooherinnering grotendeels weg te zijn uit het collectieve geheugen van de natie Nederland.

5.4 Conclusie

Aan het einde van dit laatste empirische hoofdstuk is het mogelijk antwoord te geven op de derde deelvraag: *Wat is de rol geweest van de Tweede Wereldoorlog voor de betekenis van de slag bij Waterloo in het collectieve geheugen?*

Uit de kwantitatieve analyse blijkt dat het aantal woorden dat wordt besteed aan de slag in schoolboeken ongeveer gelijk blijft, maar dat het aantal artikelen in de kranten daalt met meer dan de helft. Er is dus een grotere afname in de aandacht in de kranten dan in de schoolboeken. Wat opvalt bij beide media is dat Quatre-Bras in 1965 meer aandacht krijgt dan dertig jaar eerder. Vóór de oorlog was er, zowel bij de kranten als in de schoolboeken, een epische concentratie op de beslissende slag bij Waterloo. Het maakte niet uit wat er van tevoren allemaal was gebeurd, alleen het resultaat leek er toe te doen. In 1965 is dit heel anders, nu staan waarheid, causaliteit en realiteit voorop, hoewel die realiteit van 1815 wel negatief wordt gebracht. Woorden als 'bloederig' en 'berucht' komen vaak voor en zijn sfeerbepalend in de artikelen van de kranten. Behaalde glorie van 1815 is geen thema meer en verdwijnt als ondersteuning van de natie. Door het benadrukken van de offers en verschrikkingen van 1815 zou gedeelde rouw nog een stuwende factor voor de natie kunnen zijn, maar dit alles weegt niet op tegen die van de Tweede Wereldoorlog en diens gruwelen.

In 1935 is er nog een bipolaire epische concentratie op Napoleon en Wellington. Dit is in 1965 minder, dan slaat de balans meer door naar de kant van de Franse keizer. Hij wordt in tegenstelling tot de andere hoofdrolspelers van 1815 meer vermeld in de kranten en in de schoolboeken dan vóór de oorlog. Er heerst nu onduidelijkheid over de oorzaken van de nederlaag van Napoleon, terwijl die in 1935 nog als duidelijk werd gepresenteerd. De chaos van de geschiedenis en de veldslagen wordt in de dagbladen beschreven, waardoor het voor de lezer moeilijker is het verhaal te onthouden. Een duidelijk verhaal, ook al bevat het

onwaarheden, is makkelijker te herinneren dan een chaotische beschrijving van personen en gebeurtenissen.

Mede hierdoor vervaagt de Nederlandse rol binnen de schoolboeken. Dit valt samen met het verdwijnen van herdenkingen in Nederland. In de kranten zijn enkel aanwijzingen voor herdenkingen in het buitenland, waar de herinnering wel voortleeft. Vooral Engeland, wat de verschrikking van de Duitse bezetting zelf niet heeft ervaren, claimt en herdenkt de overwinning bij Waterloo. In Nederland lijkt Waterloodag niet meer te bestaan en met het verdwijnen van deze feestdag van de nationale kalender blijkt de Waterlooherinnering verdwenen uit het culturele geheugen van de natie.

De Tweede Wereldoorlog leidde dus tot onzekerheid en het verlies van hoop in de natie. In de dagbladartikelen is het positieve verhaal over de veldtocht van 1815 geheel verdwenen. Zowel in de schoolboeken als de kranten krijgt Quatre-Bras wel meer aandacht, wat wijst op een toename van causaal denken, maar over de gehele breedte van het onderwerp is er een afname van de aandacht voor Waterloo. De veldtocht van Waterloo lijkt binnen het collectieve geheugen te zijn verdwenen onder de schaduw van de Tweede Wereldoorlog. Althans voor Nederland, want in Europees opzicht lijkt de Waterlooherinnering zich wel te hebben gevestigd in het culturele geheugen.

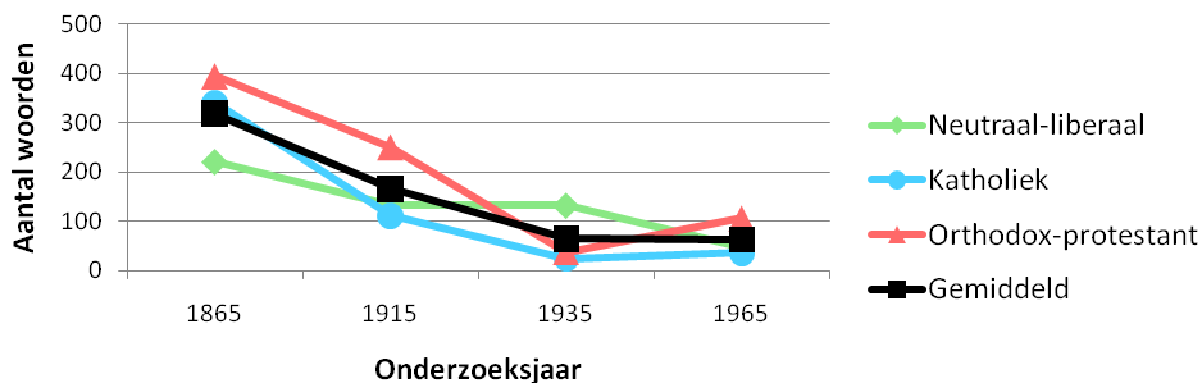
Hoofdstuk 6

Slotbeschouwing

In het vorige hoofdstuk is het laatste empirische materiaal geanalyseerd. Nu alle schoolboeken en dagbladen uit de steekjaren zijn onderzocht is het mogelijk een overzicht te geven van de Waterlooherinnering in de 150 jaar na de veldtocht zelf. Hiermee geef ik antwoord op de onderzoeksvraag van deze thesis: *Welke plaats heeft de slag bij Waterloo in het collectieve geheugen van Nederland van 1815 tot 1965? In hoeverre is de betekenis van deze gebeurtenis veranderd en waarom?*

In de grafieken worden de kwantitatieve gegevens van vier onderzoeksjaren gepresenteerd. Hieruit blijkt duidelijk de afname van het aantal woorden dat aan Waterloo wordt besteed in de schoolboeken. In 1935 lijkt het dieptepunt al te zijn bereikt, want de daling tussen 1935 en 1965 is miniem. De daling van de neutraal-liberale schoolboeken is het meest gelijkmatig.³¹⁰

Grafiek 1: Aantal woorden per schoolboeken (1865-1965)

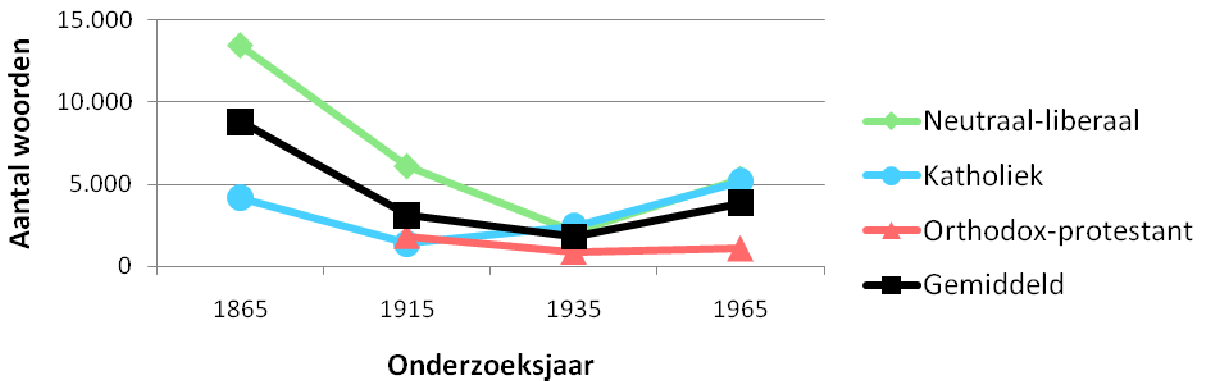

Bij de dagbladen is eveneens een daling te constateren. Tussen het jaar 1935 en 1965 is nog wel een stijging van het aantal woorden te zien, maar dit komt hoogstwaarschijnlijk door de dikkere kranten in 1965. Daarom is ook nog een grafiek toegevoegd van het aantal artikelen per dagblad in de periode van 1865-1965. Beide grafieken laten zien dat het neutraal-liberale en katholieke dagblad in de laatste twee onderzoeksjaren gelijk lopen qua aantal woorden en artikelen.³¹¹

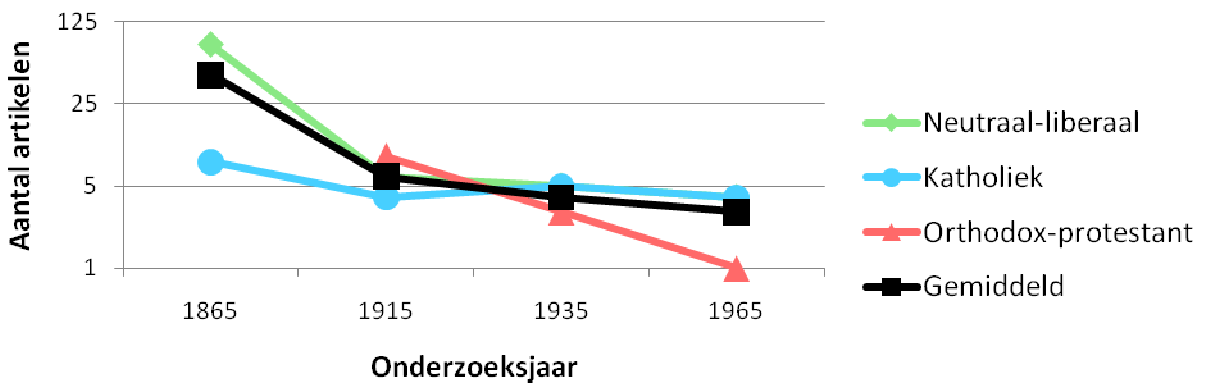
³¹⁰ Het onderzoeksjaar 1825 heb ik bij de grafieken achterwege gelaten vanwege het feit dat de bronnen en de hoeveelheid daarvan, niet overeenkomen met die van de andere onderzoeksjaren.

³¹¹ Voor de schoolboeken heb ik het onderzoeksjaar 1825 weggelaten vanwege de afwezigheid van dagbladen en artikelen over Waterloo.

Grafiek 2: Aantal woorden per dagblad (1865-1965)

Grafiek 3: Aantal artikelen per dagblad (1865-1965)

Wanneer in de drie grafieken wordt gekeken naar de lijn van het gemiddelde, wordt duidelijk dat er een sterke kwantitatieve afname is in de aandacht voor de slag bij Waterloo. In deze periode veranderde de betekenis van de Waterlooherinnering ook enorm.

Tien jaar na de veldslag is er een bipolaire epische concentratie op de prins van Oranje en Napoleon. De andere bondgenoten worden nauwelijks genoemd. Dit gaat gepaard met een nadruk op de Nederlandse bijdrage aan Waterloo, maar zeker bij Quatre-Bras, waardoor de overwinning bij Waterloo mogelijk werd. De behaalde zege in 1815 is een belangrijk thema voor de jonge Nederlandse natie. De offers van 1815 werden gebracht om de onafhankelijkheid te bewaren. De rouw en glorie die Renan als stuwende factoren van de natie noemt, zijn sterk aanwezig in de Waterlooherinnering. De herinnering bevindt zich sterk in het communicatieve geheugen, gezien het feit dat er nog veel tijdgenoten van de slag zijn, waaronder de 'held van Waterloo' zelf, de prins van Oranje. Toch zijn ook al eerste tekenen van het culturele geheugen te herkennen.

Vijftig jaar na de veldslag is het zuidelijk deel van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden afgescheiden. Dit had grote invloed op de Waterlooherinnering. De bipolaire

epische concentratie op de prins van Oranje en Napoleon is dan veel minder en de bondgenoten krijgen meer aandacht, vooral Blücher. De veldslagen van de veldtocht worden ongeveer gelijk behandeld. Er is minder sprake van ‘onze’ geschiedenis, glorie en rouw, maar wel wordt vermeld dat de onafhankelijkheid in 1815 werd behouden. Dit is dus nog altijd aanwezig als thema voor de Nederlandse natie. Doordat Quatre-Bras en Waterloo niet meer op Nederlands grondgebied liggen is de slag niet meer gevoerd op en om ‘ons’ land. Daardoor vermindert de aandacht en wordt de veldtocht van 1815 beschreven als een ‘gewoon’ stuk geschiedenis. De Waterlooherinnering is echter nog stevig gevestigd in het communicatieve geheugen, omdat er nog veel tijdgenoten leven. Maar ook in het culturele geheugen is de veldtocht van 1815 al aanwezig. Dit blijkt uit het enorme aantal artikelen en advertenties in de dagbladen. Dit duidt erop dat Waterloo in de cultuur zelf is gevestigd als een traditionele feestdag op de nationale kalender.

Dit zet zich in 1915 voort, waar de term Waterloodag voor het eerst voorkomt. Waterloo is honderd jaar na dato dus sterk aanwezig in het culturele geheugen wat blijkt uit de nationale kalender. Toch is er net als in 1865 geen epische concentratie op de prins van Oranje of op Quatre-Bras. De veldtocht wordt nog altijd beschreven als een ‘gewoon’ stuk geschiedenis. Wel krijgt de Nederlandse bijdrage meer aandacht dan in 1865. Daardoor is de behaalde glorie nog altijd een thema in de natievorming. De gebrachte offers overigens niet. Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog kan 1815 niet uitgebreid worden herdacht, dit zou ongepast en te duur zijn. Inmiddels zijn er ook geen overlevenden meer van de slag, dus is de Waterlooherinnering enkel nog aanwezig in het culturele geheugen.

Weer twintig jaar later lijkt de verzuiling niet veel invloed te hebben gehad op de Waterlooherinnering. De grotere tijdsafstand lijkt een grotere rol te spelen dan het verdeelde landschap van Nederland in de twintigste eeuw. Er vindt echter wel een belangrijke verschuiving plaats in het vertellen van de geschiedenis. Waar in 1915 de Nederlandse bijdrage juist weer meer aandacht kreeg, is in 1935 het resultaat het belangrijkste. Hierdoor vindt er een epische concentratie plaats op de beslissende slag bij Waterloo. Dit valt samen met een bipolaire epische concentratie op Napoleon en Wellington. De glorie van de Nederlanders vervaagt steeds meer en is nauwelijks nog aanwezig. De nadruk ligt op de eindzege bij Waterloo, waardoor ons land onafhankelijk bleef. De concentratie hierop kan voortkomen als gevolg van de dreiging van het nazisme. De Waterlooherinnering is in 1935 nog wel aanwezig in het collectieve geheugen, maar minder prominent dan in 1915. Wel is duidelijk dat Waterloo voor de Tweede Wereldoorlog was gevestigd in het culturele

geheugen, voornamelijk door het bestaan van Waterloodag en de aanwezigheid van monumenten.

Na de Tweede Wereldoorlog is dit helemaal anders. Er is geen sprake meer van een Waterloodag op de nationale kalender en er zijn ook geen berichten over herdenkingen in Nederland. Dit duidt erop dat de veldtocht van 1815 is verdwenen uit het collectieve geheugen. In het buitenland vinden wel herdenkingen plaats. Vooral in Engeland wordt de Waterlooherinnering geclaimd en herdacht. Het lijkt of de Waterlooherinnering meer in het Europese geheugen dan het Nederlandse geheugen is gevestigd. In Nederland, wat de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog nog op het netvlies heeft, lijkt geen enkele behoefte om Waterloo te herdenken. Het herdenken van die overwinning lag ook gevoelig, omdat de toenmalige vijand Frankrijk in de Tweede Wereldoorlog juist onze bondgenoot was. Dezelfde situatie als met Duitsland die in de Tweede Wereldoorlog nog ons land bezette en twintig jaar later onze bondgenoot is. Behaalde glorie is geen thema; de focus lijkt sterk gericht op een 'ware' weergave, hoe chaotisch, berucht en negatief deze ook mag zijn. Het rouwen om de slachtoffers die voor de onafhankelijkheid van onze natie in 1815 zijn gevallen lijkt niet gepast door het recente en massale leed veroorzaakt door de Tweede Wereldoorlog. De natie en het nationalisme worden sowieso op een laag pitje gezet nu pijnlijk duidelijk is geworden wat het teweeg kan brengen.

Klaarblijkelijk is de Waterlooherinnering in 1965 vervaagd in het collectieve geheugen van Nederland. De in 1815 door 'onze' soldaten behaalde glorie is 150 jaar na dato geen thema meer voor de natie. In 1825 was dit juist wel het geval, de herinnering aan de veldtocht was vers en had 'nog' plaatsgevonden in het vaderland. Het communicatieve geheugen droeg de herinnering en dit werd overgenomen door het culturele geheugen. De verzuiling lijkt van weinig invloed geweest voor een afname van de Waterlooherinnering. Daarentegen leidde de groter wordende tijdsafstand wel tot een verminderde belangstelling. In de periode van de verzuiling vestigde Waterloo zich wel stevig in het culturele geheugen, gezien het feit dat er een feestdag ter ere van de veldslag op de nationale kalender kwam. Na de Tweede Wereldoorlog was het echter voorbij. Waterloodag bestond niet meer, er was geen behoefte de veldtocht te vieren of erom te rouwen, het was verdrongen door de ingrijpende gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog. Het vertrouwen in de natie was weg en er zijn geen blijken meer van een Waterlooherinnering in het Nederlandse geheugen.

Een stukje Nederlandse glorie is vergeten.

Bronnen en literatuur

Primaire bronnen

- Wetenschappelijke literatuur

Bas, W. G. de, *Quatre-Bras en Waterloo. Voorspel en geschiedenis der krijgsbedrijven 15-18 Juni 1815* (Amsterdam 1939).

Fokkens, J., *De slag bij Waterloo. 18 juni 1815* (Rotterdam 1915).

Knoop, W. J., *Beschouwingen over Siborne's geschiedenis van den oorlog van 1815 in Frankrijk en de Nederlanden en wederlegging van de, in dat werk voorkomende, beschuldigingen tegen het Nederlandsche leger* (Breda 1847).

- Schoolboeken

Adang, A., en F. E. M. Vercauteren, *Mensen en machten. Deel 2* (Amsterdam 1966).

Albers, M. O., *Beknopt leerboek der geschiedenis. III: Nieuwste geschiedenis* (Zwolle 1935).

Annegarn, J., *Algemeene geschiedenis ten dienste der katholieke jeugd. III: Nieuwe geschiedenis. Van de ontdekking van Amerika tot op onze dagen. (Van het jaar 1492 tot 1851.)* (Amsterdam 1851).

Blonk, A., J. Romein en J.W. Oerlemans, *Hoofdwegen der geschiedenis. II: Nieuwe en nieuwste geschiedenis* (Groningen 1965).

Buil, J. A. en J. Bergmans, *Geschiedenis des vaderlands. Voor normaal- en kweek scholen en voor scholen met middelbaar onderwijs* (Utrecht 1914).

Claassen, Fr. Vict., *Overzicht van de nieuwste geschiedenis* (Tilburg 1931).

Haas, G. de, *Algemeene geschiedenis voor het M.U.L.O.-diploma* (Groningen 1933).

Japikse, Nicolaas, *Leerboek der Nederlandse geschiedenis* (Groningen 1915).

Jong, J. de, *Leerboek voor de geschiedenis van het vaderland voor de Hoogste klassen van Chr. Kweek- en Normalscholen, Hoogere Burgerscholen, Gymnasia, de Hoofdacte en voor zelfstudie* (Den Haag 1913).

Knuivers, T., *Voornaamste gebeurtenissen en merkwaardige personen uit de algemeene geschiedenis. Een leesboek voor meergevorderde leerlingen* (Amsterdam 1864).

Kuyvenhoven V., en H. van den Tol, *Vaderlandse Geschiedenis. Voor het Christelijk M.U.L.O.* (Groningen 1965).

Muyt, P. N., *Merkwaardigheden uit de vaderlandsche geschiedenis, van vroegere tijden af, tot op den slag van Waterloo. In 56 tafereelen, met derzelve afbeeldingen. Een schoolboek voor de Nederlandsche jeugd, en ook tot bijzonder gebruik geschikt.* (Zaltbommel 1824).

Rijkens, R. G., *De jeugdige vrienden van ons vaderland, of de Geschiedenissen van hetzelfde; behorende tot het stel schoolboekjes voor de tweede klasse* (Groningen 1829).

Vergers, P., *Algemeene geschiedenis. Leesboek voor de christelijke scholen. III Nieuwe geschiedenis* (Amsterdam 1866).

Wester, Hendrik, *Schoolboek over de geschiedenissen van ons vaderland* (Leiden 1827).

▪ Kranten

Algemeen Handelsblad (1865, 1915, 1935 & 1965)

Algemeen nieuws- en advertentieblad (1825)

Amsterdamsche Courant (1825)

Nederlandsche Staatscourant (1825)

De Standaard (1915 & 1935)

De Tijd (1865, 1915, 1935 & 1965)

Trouw (1965)

Secundaire literatuur

Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London 1991).

Altena, Bert en Dick van Lente, *Vrijheid & rede. Geschiedenis van westerse samenlevingen. 1750-1989* (Hilversum 2006).

Amsing, Hilda, *Bakens verzetten in het voortgezet onderwijs, 1863-1920. Gymnasium, h.b.s. en m.m.s. in onderwijssysteem, leerplan en geschiedenisonderwijs* (Delft 2002).

Assmann, Aleida, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (München 1999).

Black, Jeremy, *The battle of Waterloo. A new history* (New York 2010).

Blom, J. C. H., en E. Lamberts, *Geschiedenis van de Nederlanden* (Amsterdam 1993).

Blom, J. C. H., en E. Lamberts, *History of the low countries* (New York 1999).

Clausewitz, Carl von, *On war. Indexed edition* (Princeton 1984).

- Cramer, N., 'De kroon op het werk van 1813', in C. A. Tamse (red.), *De monarchie in Nederland* (Amsterdam 1980) 9-60.
- Dellevoet, André, *The Dutch-Belgian cavalry at Waterloo. A military history* (Den Haag 2008).
- Doel, Wim van den, 'Amsterdam: het Anne Frank Huis. Inleiding', in Wim van den Doel (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2005), 19.
- Fonteyn, Guido, 'Waterloo: de Leeuw. Over de Slag bij Waterloo die nog altijd aan de gang is', in Jan Bank en Marita Mathijssen (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2006) 72-81.
- Frijhoff, Willem, *Dynamisch erfgoed* (Amsterdam 2007).
- Frijhoff, Willem, *De mist van de geschiedenis. Over Herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* (Nijmegen 2011).
- Gellner, Ernest, *Nations and nationalism* (Amsterdam 2006).
- Ginderachter, Maarten van, 'Het vaderland vanuit kikkerperspectief: Recent Belgisch en Nederlands onderzoek naar natievorming tijdens de lange negentiende eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* 122 / 4 (2009), 522-537.
- Grever, Maria, 'The gender of patrimonial pride. Changes in historical culture and the revitalization of national canons in the West', in Saskia Wieringa ed., *Traveling heritages. New perspectives on collecting, preserving and sharing women's history* (Amsterdam 2008) 285-302.
- Grever, Maria, 'Visualisering en collectieve herinneringen 'Volendams meisje' als icoon van de nationale identiteit', *Tijdschrift voor geschiedenis* 117 / 2 (2004), 207-229.
- Grever, Maria, en Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2007).
- Grever, Maria en Kees Ribbens, 'De historische canon onder de loep', *KLEIO* 7 (2004), 2-7.
- Haythornthwaite, Philip, *The Waterloo armies. Men, organization & tactics* (Barnsley 2007).
- Hogervorst, Susan, *Onwrikbare herinnering. Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945 en 2010* (Hilversum 2010).
- Jünger, Friedrich G., *Gedächtnis und Erinnerung* (Frankfurt am Main, 1957).
- Kikkert, J.G., *De drie oranje koningen. Willem I, Willem II, Willem III* (Soesterberg 2010).
- Nofi, Albert A., *De slag van Waterloo. De campagne van Juni 1815* (Erpe 2002).
- Osta, A. P. J. van, 'Plaats en functie van de negentiende-eeuwse monarchie, in C. A. Tamse (red.), *De monarchie in Nederland* (Amsterdam 1980) 61-88.

- Perry, Jos, *Wij herdenken, dus wij bestaan: over jubilea, monumenten en de collectieve herinnering* (Nijmegen 1999).
- Renan, Ernest, *Wat is een natie?*, vertaald door Johannes Tielrooy (Amsterdam 1945).
- Röling, H. Q., 'Onderwijs in Nederland', in Bernard Kruithof, Jan Noordman en Piet de Rooy (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding, bronnen, onderzoek* (Nijmegen 1982), 66-86.
- Runia, Eelco, *De pathologie van de veldslag. Geschiedenis en geschiedschrijving in Tolstoj's Oorlog en vrede* (Rotterdam 1995).
- Schneider, Maarten en Joan Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwtydinghe' tot dagblad* (Baarn 1979).
- Summerville, Christopher, *Who was who at Waterloo. A biography of the battle* (Harlow 2007).
- Velde, Henk te, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992).
- Velde, Henk te, 'Nederlands nationaal besef sinds 1800', in Ton Zwaan (ed.), *Het Europees labrynt: Nationalisme en natievorming in Europa* (Meppel 1991) 173-188.
- Velde, Henk te, 'Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting, 1848-1917', in Remieg Aerts en Herman de Liagre Böhl e.a. (red.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999).
- Velde, Henk te, en Hans Verhage, 'Inleiding', in Henk te Velde en Hans Verhage (red.), *De eenheid & de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland. 1850-1900* (Amsterdam 1996).
- Vels Heijn, Nicolaas, *Waterloo. Glorie zonder helden* (Amsterdam 1990).
- Wintle, Michael, 'Natievorming, onderwijs en godsdienst', in Henk te Velde en Hans Verhage (red.), *De eenheid & de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland. 1850-1900* (Amsterdam 1996) 18.
- Zerubavel, Eviatar, *Time Maps. Collective memory and the social shape of the past* (Chicago 2003).

Internetbronnen

www.entoen.nu

Bijlage 1: Geraadpleegde geschiedenismethoden en schoolboeken

In deze bijlage staan alle tekstfragmenten uit de schoolboeken die ik voor mijn analyses heb gebruikt voor de jaren 1825, 1865, 1915, 1935 en 1965.

Onderzoeksjaar 1825

De drie geanalyseerde schoolboeken komen niet precies uit 1825, maar zijn gepubliceerd tussen 1823 en 1830. Ze zijn waarschijnlijk gebruikt op lagere scholen en niet op middelbare scholen, zoals met de andere geschiedenisboeken uit dit onderzoek het geval is. In deze tijd was er geen verzuild landschap. De denominaties van deze boeken bleef onduidelijk.

Merkwaardigheden uit de vaderlandsche geschiedenis, van vroegere tijden af, tot op den slag van Waterloo. In 56 tafereelen, met derzelve afbeeldingen. Een schoolboek voor de Nederlandsche jeugd, en ook tot bijzonder gebruik geschikt. (1824)

Dit schoolboek is geschreven door P. N. Muylt en uitgegeven door Johannes Noman uit Zaltbommel en betreft de eerste druk. Er is een afbeelding die drievijfde van een pagina inneemt en die de gewond geraakte prins van Oranje bij de slag bij Waterloo weergeeft.³¹² Uit de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam.

“Hier ziet gij onzen dapperen kroonprins,
Bij Waterloo, als held gewond;
Hij streed met leeuwenmoed en ijver,
Getrouw voor Neêrlands dierb'ren grond.

Daar sloeg hij met zoo vele helden,
De krijgsmagt van Napoleon,
En wakker, als zijn' kloeke vad'ren,
Waagt hij zijn leven, en – verwon.

Lees hier dan met een dankbaar harte,
Dien grooten en geduchten slag,
En viert daar heel uw volgend leven,
Met dankbaarheid dien Zegedag.³¹³

Onze kroonprins, Willem Frederik George Lodewijk, wordt gewond in den slag van Waterloo, in 1815. (...), en reeds op den 16 junij daarna deed hij bij Waterloo, een dorp tusschen Brussel en Quatre-Bras gelegen, de vijandelijkheden tegen de bondgenootschappelijke troepen op nieuw aanvangen. In het eerst behaalden zijne troepen menig voordeel; doch de dapperheid der bondgenooten, en inzonderheid ook de persoonlijke moed en het beleid van onzen kroonprins bragten, op den 18 junij des genoemden jaars, de overwinning geheel aan onze zijde.

Het was met het aanbreken van dien dag, dat de beide geduchte legers in behoorlijke slagorde tegenover elkander geplaatst stonden, ieder oogenblik gereed, om, op het gegeven bevel, elkander aan te vallen. Omstreeks half elf ure zag men de eerste bewegingen van den vijand, die toen de kanonnen begon te lossen, hetwelk, door onzen kroonprins niet onbeantwoord gelaten werd. Nu werden weldra de gevechten langs de geheele linie verschrikkelijk, en in het heetste derzelve was de kroonprins, steeds op de gevaarlijkste punten, om bevelen te geven en den moed aan te vuren. Eindelijk werd de slag zoo afgrijselijk, dat men zelfs man tegen man vocht, bij welke gelegenheid onze dapperen kroonprins door

³¹² Muylt, *Merkwaardigheden uit de vaderlandsche geschiedenis, van vroegere tijden af, tot op den slag van Waterloo*, 116.

³¹³ Ibidem.

eenen kogel aan den linker schouder gekwetst werd; men trof ook zijn paard, en aldus stortte de prins ter neder. Oogenblikkelijk was men gereed, om den moedigen held van het slagveld te dragen en in veiligheid te brengen; terwijl het aan de zorgvuldige oppassing der geneesheren, met behulp der goede Voorzichtigheid, gelukt is, om hem tot heil voor ons dierbaar vaderland in het leven te behouden.

Het Fransche leger werd vervolgens, door eenen inval op deszelfs regter vleugel, volkomen in verwarring gebracht, hetwelk eene algemeene vlugt van denzelfden ten gevolge had.”³¹⁴

Schoolboek over de geschiedenissen van ons vaderland (1827)

Dit schoolboek is geschreven door Hendrik Wester en uitgegeven door D. du Mortier en Zoon uit Leiden, J. de Lange uit Deventer en door J. Oomkens uit Groningen. Het boek betreft de negende druk en wordt uitgegeven is dienst van de ‘Maatschappij: Tot nut van ’t algemeen’, uit welk jaar de eerste druk komt is niet bekend. Uit de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam.

“(…) Napoleon, dit ook zeer wel wetende, trachtte de Vorsten voor te komen, en viel met een leger van meer dan 100,000 man, den 15den Junij, in de nieuwe Provinciën van ons Vaderland, alwaar de Engelsche Bevelhebber, Hertog van Wellington, het bevel voerde.”³¹⁵

Dorus. Dan moet het er toen wel benaauwd voor ons Vaderland uitgezien hebben?

Vader. Kinderen! Gij kunt u niet te veel oefenen in dit gedeelte der Geschiedenis van ons Vaderland; alles zal u doen zien, welke wonderen van bevrijding God aan ons gedaan heeft. Napoleon zette zijnen marsch met een ongelooflijke snelheid voort; al de posten, welke hij aantrof, slaande, of op de vlugt jagende, totdat hij het eerst gestuit werd, ja zelfs eenigzins teruggedreven, bij eenen kruisweg, Quatre bras genaamd, door onzen dapperen Kroonprins, welke aldaar aan het hoofd der Nederlandsche troepen stond.

Hendrik. o Vader! dat verheugt mij regt hartelijk!

Vader. Gij zult u nog meer verheugen, wanneer ik u zeg, dat hierdoor de Hertog van Wellington tijd en gelegenheid kreeg om zijne groote armée tot den slag vaardig te maken, en zich met de Pruisen, onder den Vorst von Blücher, te vereenigen. Nu viel er dan ook, op den 18den Junij, bij Waterloo een veldslag voor, welke, zoo lang de geschiedenissen zullen gelezen worden, beroemd zal blijven, en waarvan het gevolg was, dat Napoleon, in de uiterste verwarring en schrik, naar Parijs vlood (...) Hoe heilrijk deze zegepraal voor ons Vaderland was, werd zij echter duur gekocht; en behalve het verlies van vele brave helden, stond Nederland op het punt, om³¹⁶ het grootste verlies te lijden in deszelfs heldhaftigen Kroonprins, welke aan den schouder door eenen kogel gekwetst werd.

Dorus. Maar de Kroonprins is immers toch weder genezen, niet waar, vader?

Vader. Ja, Gode zij dank!”³¹⁷

De jeugdige vrienden van ons vaderland, of de Geschiedenissen van hetzelfde; behorende tot het stel schoolboekjes voor de tweede klasse (1829)

Dit neutraal-liberale schoolboek is geschreven door R. G. Rijkens en uitgegeven door J. Oomkens uit Groningen en betreft de eerste druk. In de tijdslijn van het boek wordt Waterloo ook genoemd.³¹⁸ Uit de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam.

“(…), en binnen weinige weken had hij weder een leger van 100,000 man bijeen.

Spoedig trok het leger der vereenigde mogendheden van Rusland, Pruisen, Oostenrijk, Engeland en Nederland bijeen, om Napoleon te herwinnen; doch hij kwam hen voor. Hij viel, zeer onverwachts, op den 15 Junij 1815, met zijne legermagt in onze zuidelijke provinciën en zoude zeker weder overwinnaar van ons Vaderland zijn geworden, waren onze soldaten³¹⁹ niet zoo dapper geweest en hadden er geene gunstige omstandigheden voor ons plaats gegrepen. Het heldhaftig leger van Napoleon werd op de vlugt gedreven; binnen weinige dagen waren de verbondene mogendheden binnen

³¹⁴ Muyt, *Merkwaardigheden uit de vaderlandsche geschiedenis, van vroegere tijden af, tot op den slag van Waterloo*, 117.

³¹⁵ Wester, *Schoolboek over de geschiedenissen van ons vaderland*, 154.

³¹⁶ Idem, 155.

³¹⁷ Idem, 156.

³¹⁸ Rijkens, *De jeugdige vrienden van ons vaderland*, 93.

³¹⁹ Idem, 84.

Parijs en Napoleon werd gevangelijk naar het eiland St. Helena gevoerd, waarop hij, als balling, in 1821 den 6 April, is gestorven. (...)

In den geduchten veldslag, door ons tegen Napoleon geleverd, bekend onder den naam van den Slag bij Waterloo, bekwam onze Erfprins eene wonde, die echter spoedig weder genas.

Eere zij God! Die ons Vaderland zoo liefderijk beschermde tegen de magt der vijanden/ en ons weder gelukkige dagen heeft geschonken.”³²⁰

Onderzoeksjaar 1865

In dit jaar zijn er schoolboeken van een duidelijke religieuze en levensbeschouwelijke signatuur.

Voornaamste gebeurtenissen en merkwaardige personen uit de algemeene geschiedenis. Een leesboek voor meergevorderde leerlingen (1864)

Dit neutraal-liberale schoolboek is geschreven door T. Knuivers en uitgegeven door Schalekamp, van de Grampel en Bakker uit Amsterdam. Het boek betreft de vijfde druk, de eerste druk komt uit 1845. Uit de collectie van het Onderwijsmuseum uit Rotterdam.

“De mogendheden bragten nu aanzienlijke legers op de been, en Pruisen, Engelschen en Nederlanders rukten daarop onder Blücher en Wellington met eene magt van 200.000³²¹ man België binnen. Dan Napoleon, die wel vermoedde dat hem zijne kroon zoude betwist worden, zat ook van zijn’ kant niet stil. Hij viel aan de spits van een wel toegerust leger van 170.000 man in België, en deed Blücher bij Lignes en Fleurus terugwijken, bij welke gelegenheid de grijze veldheer onder zijn paard stortte, doch gelukkig het gevaar ontsnapte. Dan bij Quatre-Bras, waar de hertog van Brunswijk aan het hoofd zijner dappere ruitery door een’ doodelijken kogel ter neder stortte, verrigten de Nederlanders onder hunnen heldhaftigen kroonprins (den vader van onzen tegenwoordigen koning) zulke wonderen van dapperheid, dat dit belangrijke punt behouden bleef. Zelfs Ney, die hier aan het hoofd eener aanzienlijke overmagt hevig streed, moest, toen Wellington eindelijk te hulp snelde, terugwijken, door welke daad zich de dapperen prins van Oranje, die reeds in Spanje met moed tegen de Franschen gevochten had, een onverwelkbaren lauwerkrans vlocht.

Eindelijk op den 18den Junij 1815 werd door de vereenigde Engelschen, Pruisen en Nederlanders op de velden van Waterloo de zege bevochten, en Napoleon zoodanig geslagen, dat hij in de uiterste verwarring met zijn leger het strijdperk verliet, en zelfs zijne koets in handen der overwinnaars achterliet. (...)³²²

Algemeene geschiedenis ten dienste der katholieke jeugd. III: Nieuwe geschiedenis. Van de ontdekking van Amerika tot op onze dagen. (Van het jaar 1492 tot 1851.) (1851)

Dit katholieke schoolboek is geschreven door J. Annegarn en uitgegeven door C. L. van Langenhuysen uit Amsterdam. Het boek betreft een derde deel uit een serie van drie. Het is tevens de derde druk en uit het Duits vertaald door een Rooms-Katholieke pastoor. Dit laatste is erg belangrijk, want de gebeurtenis wordt vanuit een sterk Duits perspectief beschreven. Uit welk jaar de eerste druk komt is niet bekend. Uit de collectie van de Universiteit Utrecht.

“(...); met den meesten spoed vereenigden zij hunne legers en zonden die tegen Napoleon. Wellington trad in Belgie tegen hem op aan het hoofd der Engelschen, Schotten, Nederlanders, Hannoveranen en Brunswijkers; ten zuiden van hem, aan de Maas, stond Blucher met 100000 Pruisen; de Russen hielden den Midden-Rijn, De Oostenrijkers, onder Schwarzenberg, den Boven-Rijn bezet.

Napoleon rukte aan het hoofd van 150000 man Belgie in en tastte, op den 16 Junij, de Pruisen, toen nog slechts 80000 man sterk, te Ligny, aan. De Pruisen verloren den slag, Blucher moest terugtrekken. Op denzelfden dag streed Wellingtons leger tegen Ney en het was aan het dappere gedrag van den kroonprins van der Nederlanden, naderhand koning Willem II, te danken, dat de Franschen

³²⁰ Rijkens, *De jeugdige vrienden van ons vaderland*, 85.

³²¹ Knuivers, *Voornaamste gebeurtenissen en merkwaardige personen uit de algemeene geschiedenis*, 196.

³²² Idem, 197.

geene overwinning behaalden en het gevecht onbeslissend bleef. Wellington trok daarop naar Waterloo, een groot dorp, 4 uur van Brussel gelegen, en liet Blucher om hulpbenden verzoeken.

Wellington had bij Waterloo zijne stelling op eene hoogte ingenomen. Op den 18 Junij, ten 12 uur des middags, tastte Napoleon hem met zijne garde aan, en verpletterde 7 uur langs zijn leger bij geheele rijen. Wellington week niet, maar zuchtte: »ware het maar avond, of daagden de Pruisen maar op!» Daar donderde het kanon in den rug der Franschen; »dat is de oude Blucher,» zeide Wellington, doch het was eerst zijne voorhoede onder Bulow. De regen, die in den ochtend gevallen was, had de wegen bijna onbruikbaar gemaakt. Het sloeg reeds 8 uur en nog was de slag onbeslist; doch Blucher zelf daagde op en nu geraakten de Franschen³²³ van achteren, van voren en van ter zijde in het vuur. De oude garde werd verpletterd. In een kwartier uurs bevond zich het fransche leger in de onbeschrijfelijkste wanorde; wat slechts kon, koos de vlugt; alle geschut en bagaadje werd achter gelaten; zij verloren 40000 man, maar ook het overige gedeelte des legers was vernietigd en ontbonden. Ten 9 uur ontmoetten Blucher en Wellington elkander op den weg, bij de herberg la belle alliance, of het schoon verbond; en daarnaar werd de veldslag genoemd.³²⁴

Algemeene geschiedenis. Leesboek voor de christelijke scholen. III Nieuwe geschiedenis (1866)

Dit orthodox-protestantse schoolboek is geschreven door P. Vergers en uitgegeven door H. de Hoogh uit Amsterdam. Het boek betreft de eerste druk. Uit de collectie van het Onderwijsmuseum uit Rotterdam.

“(…) 50,000 Engelschen trokken België binnen, waarbij zich 26,000 Nederlanders voegden, onder het bevel van den prins van Oranje, later koning Willem II. Pruisen zonden een leger van 200.000, Oostenrijk een van 150.000, en daarenboven nog een leger naar Italië. Ook de Russen, Saksers enz. kwamen op de been.

Het plan van Napoleon was tusschen de Engelschen, onder Wellington, en tusschen de Pruisen, onder Blücher, heen te breken, en dan elk afzonderlijk te verslaan. De legers der andere vorsten waren nog in aantocht.

Op den 16den Juni raakten de Franschen met de Pruisen bij Ligny slaags. De laatsten moesten met verlies aftrekken. Op dienzelfden dag streed de maarschalk Ney tegen den prins van Oranje. De onzen waren overwinnaars.

Wellington bevond zich bij Waterloo. Op den 18den Juni zou aldaar het lot van Europa andermaal beslist worden. Met woede werd er op dien dag van beide zijden gestreden. Het was voor Napoleon: nu of nooit! Te overwinnen was voor hem wederom de weg tot heerschzucht, voor de volken van Europa tot nieuwe, wellicht tot nog erger slavernij. De nederlaag te lijden was voor hem een zeker weg tot nog dieper vernedering dan voor eenige maanden, maar voor de volken van Europa tot vrijheid. Geen wonder, dat beide partijen met woede en hardnekkigheid streden.

Vier malen werden de Franschen teruggeslagen. Eindelijk scheen het, dat zij meester zouden zijn van het slagveld. Reikhalzend ziet Wellington naar Blücher uit, dien hij reeds lang verwachtte, maar die door den slechten weg³²⁵ niet snel genoeg kon voortkomen. Van zijnen kant ziet Napoleon met verlangen uit naar den maarschalk Grouchy, dien hij heeft afgezonden om Blücher tegen te houden, maar dien hij nu terug verwacht. Daar kondigt het gekletter van wapenen, de aantocht van krijgsvolk aan. Napoleon hoopt, het zal Grouchy wezen, dan is hij zeker van de overwinning. Maar neen! Grouchy is het niet. Die komt zelfs in het geheel niet opdagen. Het is Blücher. Met kracht werpt deze zich op den vijand, en weldra slaat het Fransche leger in verwarring op de vlucht. Napoleon's beloften, zijne bedreigingen, zijne vloeken – niets helpt. Den Franschen is de schrik om 't hart geslagen. Wat zij slechts missen kunnen, werpen zij van zich, om zoo mogelijk uit de voeten te komen en niet achterhaald te worden door den vijand die hen nazit. Niet alleen de veldslag, maar de oorlog was geëindigd. De Heer had andermaal geholpen.³²⁶

³²³ Annegarn, *Algemeene geschiedenis ten dienste der katholieke jeugd. III: Nieuwe geschiedenis*, 285.

³²⁴ Idem, 286.

³²⁵ Vergers, *Algemeene geschiedenis. Leesboek voor de christelijke scholen. III Nieuwe geschiedenis*, 43.

³²⁶ Idem, 44.

Onderzoeksjaar 1915

Hoewel we in 1915 ook kunnen spreken van een vierde zuil - de socialistische - analyseer ik voor de consistentie ten opzichte van het jaar 1865 een katholiek, orthodox-protestants en neutraal-liberaal schoolboek.

Leerboek der Nederlandse geschiedenis (1915)

Dit neutraal-liberale schoolboek is geschreven door Nicolaas Japikse en uitgegeven door J.B. Wolters uit Groningen. Het boek betreft de derde druk, de eerste druk kwam uit in 1910. Uit de Historisch Didactische Collectie van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

“(…) Onmiddellijk vatten de bondgenooten van 1813 en 1814 de wapenen weer tegen hem op; Nederland deed nu met hen mede. De beslissing viel in juni 1815 in België, waar Napoleon vrij onverwachts een inval deed. Pruisische, Engelsche en ook eenige Nederlandsch-Belgische troepen waren hier reeds heengetrokken, maar niet op een aanval voorbereid. Napoleon versloeg de Pruisen bij Ligny (16 juni). Op denzelfden dag trachtten de Franschen de belangrijke positie van Quatre-Bras te bezetten. Hier sloegen de Nederlanders, later door Engelsche troepen versterkt, onder het bevel van den prins van Oranje, oudsten zoon van Willem I, den aanval af. Twee dagen later volgde³²⁷ de beslissende slag bij Waterloo, waar de Engelschen en Nederlanders onder Wellington, bij wie tijdens den slag Pruisische troepen kwamen, Napoleon overwonnen. Toen eindigde Napoleon's heerschappij ten tweeden male en nu voorgoed.”³²⁸

Geschiedenis des vaderlands. Voor normaal- en kweekscholen en voor scholen met middelbaar onderwijs (1914)

Dit katholieke schoolboek is geschreven door J. A. Buil en J. Bergmans en uitgegeven door de Electriche drukkerij van het St. Gregoriushuis uit Utrecht. Het boek betreft de derde druk, de eerste druk komt uit 1912. Uit de collectie van het Onderwijsmuseum uit Rotterdam.

Er zijn ook drie afbeeldingen in dit geschiedenisboek. Deze afbeeldingen nemen samen een hele pagina in en geven een overzicht van de troepenstand bij de slagen bij Waterloo en Quatre-Bras weer en een overzicht van de veldtocht op 14-15 juni.³²⁹

“Slag bij Waterloo. (...) De strijd brak opnieuw uit.

De legers der verbonden mogendheden trokken tegen hem op. Napoleon behaalde een overwinning op de Pruisen onder Blücher bij Ligny. Maarschalk Ney had last gekregen, de Pruisen in den rug aan te vallen, maar onze kroonprins hield met een geringe krijgsmacht te Quatre-Bras den maarschalk tegen, zoodat de Pruisen op hun vlucht niet in handen der Franschen vielen.

Twee dagen later (18 juni 1815) viel Napoleon het Engelsch-Nederlandsch leger onder Wellington bij Waterloo aan. Hij streed³³⁰(…) met voordeel en bracht de verbonden troepen bijna tot wijken, toen onverwachts Blücher met zijn troepen weer op het oorlogsveld verscheen. De bondgenooten behaalden nu een volkomen overwinning.”³³¹

Leerboek voor de geschiedenis van het vaderland voor de Hoogste klassen van Chr. Kweek- en Normalscholen, Hoogere Burgerscholen, Gymnasia, de Hoofdacte en voor zelfstudie (1913)

Dit orthodox-protestantse schoolboek is geschreven door J. de Jong en uitgegeven door D. A. Daamen uit Den Haag. Het boek is de eerste druk en komt uit 1913. Uit de collectie van Tresoar, het Fries Historisch en Letterkundig Centrum, te Leeuwarden.

³²⁷ Japikse, *Leerboek der Nederlandse geschiedenis*, 269.

³²⁸ Idem, 270.

³²⁹ Buil en Bergmans, *Geschiedenis des vaderlands. Voor normaal- en kweekscholen en voor scholen met middelbaar onderwijs*, 279.

³³⁰ Idem, 278.

³³¹ Idem, 280.

“(…) Binnen korten tijd stond een leger van 40.000 man onder de wapenen onder bevel der beide Koninklijke Prinsen. Vele vrijwilligers, ook uit de academische jongelingschap, gaven aan de oproeping gehoor. Napoleon wachtte echter het leger der bondgenooten niet af, maar rukte België binnen, waar een Engelsch-Nederlandsch leger van 90.000 man, onder Wellington, nabij Brussel en een Pruisisch leger van 150.000 man, onder Blücher, bij Namen stond. Eerst werd Blücher bij Ligny verslagen en nu lag het Engelsche leger aan de beurt (16 Juni). Denzelfden dag werd de slag bij Quatre Bras geleverd, waar generaal De Perponcher, op aanraden van generaal De Constant Rebecque, maar in strijd met de bevelen van Wellington, dezen viersprong (Nivelles, Namen, Brussel en Charleroi) verdedigde. Den gelukkigen uitslag van het gevecht bij Quatre-Bras hadden de mogendheden naar Gods bestel te danken aan de dapperheid van den Prins van Oranje en de generaals De Perponcher en Bernard van Saksen-Weimar. Zij hielden Ney zoolang tegen tot Wellington hulp kon zenden en de Engelsche generaal sterke³³² posities bij Waterloo kon innemen. De Pruisische generaal Gneisenau (een bekwaam krijgskundige) verklaarde, dat indien Ney bij Quatre-Bras niet belet was geworden om voort te trekken, het geheele Pruisische leger, dat reeds bij Ligny door Napoleon was teruggeslagen, vernietigd zou zijn geworden (16 Juni). Twee dagen later werd in de velden tusschen Mont-St.-Jean en Waterloo het pleit beslist en de rustverstoorder voor altijd aan banden gelegd. De Prins van Oranje werd gedurende den aanval door een kogel in den schouder gewond, die echter spoedig genas.”³³³

Onderzoeksjaar 1935

Ook voor deze periode heb ik een neutraal-liberaal, orthodox-protestants en een katholiek schoolboek geanalyseerd.

Beknopt leerboek der geschiedenis. III: Nieuwste geschiedenis (1935)

Dit neutraal-liberale schoolboek is geschreven door M. O. Albers en uitgegeven door W. E. J. Tjeenk Willink uit Zwolle. Het boek betreft de eerste druk. Er is een afbeelding wat de halve pagina inneemt en de beweging van de troepen tijdens de slag bij Waterloo weergeeft.³³⁴ Uit de Historisch Didactische Collectie van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

“(…) Gezamenlijk maakten de mogendheden zich op om hem opnieuw te verdrijven. De Zevende Coalitieoorlog begon. Aan de eigenlijke strijd echter namen alleen de Engelsen, de Pruisen en de Nederlanders deel. Als steeds was de keizer zijn vijanden voor, drong de Zuidelijke Nederlanden binnen en versloeg den Pruisischen veldheer Blücher bij Ligny. Doch generaal Ney slaagde er niet in den Prins van Oranje bij Quatre-Bras terug te dringen en daardoor de verbinding tussen Pruisen en Engelsen af te snijden. Napoleon viel vervolgens bij Waterloo de Engelsen aan, onder Wellington. Reeds wankelde ook deze vijand, toen Blücher,³³⁵ (...) ³³⁶ door een onhandige vervolging van generaal Grouchy daartoe in staat gesteld, met zijn troepen op het slagveld verscheen. Nu was het pleit beslist. In wanorde vluchtten de Fransen naar Parijs en weldra moest Napoleon andermaal afstand doen.”³³⁷

Overzicht van de nieuwste geschiedenis (1931)

Dit katholieke schoolboek is geschreven door Fr. Vict. Claassen en uitgegeven door de Drukkerij van het R.K. Jongensweeshuis uit Tilburg. Het boek betreft de eerste druk. Uit de collectie van het Onderwijsmuseum uit Rotterdam.

“(…) Zijn vredesaanbod werd echter door het Weener Congres afgeslagen. De oorlog brak dus opnieuw uit, maar eindigde al in juni met de slag bij Waterloo, waar Napoleon tegen Wellington en Blücher de

³³² De Jong, *Leerboek voor de geschiedenis van het vaderland voor de Hoogste klassen van Chr. Kweek- en Normalscholen, Hoogere Burgerscholen, Gymnasia, de Hoofdacte en voor zelfstudie*, 266.

³³³ Idem, 267.

³³⁴ Albers, *Beknopt leerboek der geschiedenis. III: Nieuwste geschiedenis*, 37.

³³⁵ Idem, 38.

³³⁶ Op pagina 39 staan ongerelateerde afbeeldingen, maar breekt het stuk over drie pagina's. Idem, 39.

³³⁷ Idem, 40.

nederlaag leed (Einde van de „100 dagen”). Nu werd hij naar Sint Helena verbannen, waar hij in 1821 stierf. (...)”³³⁸

Algemeene geschiedenis voor het M.U.L.O.-diploma (1933)

Dit orthodox-protestantse schoolboek is geschreven door G. de Haas jr. en uitgegeven door J.B. Wolters uit Groningen. Het boek betreft de zevende druk, de eerste druk kwam uit in 1926. Uit de Historisch Didactische Collectie van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

“Van alle kanten rukten nu de verbonden mogendheden tegen Frankrijk op. Napoleon trok zijn tegenstanders tegemoet. Hij versloeg de Pruisen onder Blücher bij Ligny, maar werd door het Engelsch-Nederlandsche leger onder Wellington verslagen bij Waterloo (18 Juni 1815).”³³⁹

Onderzoeksjaar 1965

Hieronder zijn de geraadpleegde schoolboeken van de drie signaturen uit 1965 te vinden.

Hoofdwegen der geschiedenis. II: Nieuwere en nieuwste geschiedenis (1965)

Dit neutraal-liberale schoolboek is geschreven door A. Blonk, J. Romein en J.W. Oerlemans en uitgegeven door J.B. Wolters uit Groningen. Het boek betreft de eerste druk. Uit de Historisch Didactische Collectie van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Er staat een kaart die een halve pagina inneemt over Napoleons veldtocht van 1815.³⁴⁰ Ook in de tijdslijn van het boek wordt de veldslag vermeld.³⁴¹

“(…) Reeds in juni rukte Napoleon met een leger België binnen. Bij Ligny versloeg hij de Pruisen onder Blücher, maar Ney werd bij Quatre Bras tegengehouden door Nederlandse troepen, waardoor Blücher zich twee dagen later tijdig kon aansluiten bij Wellington. Napoleon leed hierdoor bij Waterloo een beslissende nederlaag.”³⁴²

Mensen en machten. Deel 2 (1966)

Dit katholieke schoolboek is geschreven door A. Adang en F. E. M. Vercauteren en uitgegeven door J. M. Meulenhoff uit Amsterdam. Het boek betreft de derde druk, de eerste druk kwam uit in 1963. Uit de collectie van het Onderwijsmuseum uit Rotterdam.

“Toch was het niet meer dezelfde Napoleon als vroeger. Hij miste zijn ³⁴³ zelfvertrouwen en zijn verbazingwekkende werkkraft. Bovendien vertrouwden de grote mogendheden zijn komst niet. Weldra was er dus weer oorlog in Europa. Bij Waterloo kwam het in 1815 tot een treffen. Een plan zijn tegenstanders afzonderlijk te verslaan mislukte. Napoleon leed de nederlaag en werd nu naar St. Helena verbannen.”³⁴⁴

Vaderlandse Geschiedenis. Voor het Christelijk M.U.L.O. (1965)

Dit orthodox-protestantse schoolboek is geschreven door V. Kuyvenhoven en H. van den Tol en uitgegeven door J.B. Wolters uit Groningen. Het boek betreft de twaalfde druk, de eerste druk kwam uit in 1934. Uit de collectie van het Onderwijsmuseum uit Rotterdam.

³³⁸ Claassen, *Overzicht van de nieuwste geschiedenis*, 81.

³³⁹ De Haas, *Algemeene geschiedenis voor het M.U.L.O.-diploma*, 115.

³⁴⁰ Blonk, Romein en Oerlemans, *Hoofdwegen der geschiedenis. II: Nieuwe en nieuwste geschiedenis*, 40.

³⁴¹ Idem, 404.

³⁴² Idem, 41.

³⁴³ Adang en Vercauteren, *Mensen en machten. Deel 2*, 84.

³⁴⁴ Idem, 85.

“(…) Het nieuwe koninkrijk verkeerde al dadelijk in groot gevaar. Het stond als een schildwacht aan Frankrijks noordgrens en moest de eerste stoot opvangen, toen Napoleon België binnenviel.

Een Engels-Nederlands leger onder lord Wellington werd bij Brussel samengetrokken, terwijl de Pruisen onder maarschalk Blücher uit het oosten oprukten.³⁴⁵

Napoleon wilde de vereniging der beide legers beletten en wierp zich daarom eerst op de Pruisen, die hij op 16 juni bij Ligny versloeg. Op dezelfde dag faalde maarschalk Ney bij Quatre-Bras, waar de Nederlanders onder de prins van Oranje hem de weg versperden. De beslissing viel op 18 juni in de velden bij Waterloo, waardoor ten tweeden male – en nu voorgoed – een einde kwam aan Napoleons heerschappij.”³⁴⁶

³⁴⁵ Kuyvenhoven en Van den Tol, *Vaderlandse Geschiedenis. Voor het Christelijk M.U.L.O.*, 105.

³⁴⁶ *Idem*, 106.

Bijlage 2: Geraadpleegde kranten

Hieronder is de specificatie te vinden van de gebruikte kranten. Alle kranten komen uit de collectie van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. De dagbladen heb ik per onderzoeksjaar en vervolgens per signatuur op datum gesorteerd. Steeds heb ik een label gegeven naar aanleiding van de inhoud van het stuk en niet de titel die door het dagblad zelf aan het stukje is gegeven. Dikwijls viel niet te achterhalen wie de artikelen in de kranten hebben geschreven. Tabellen met een groene invulling zijn van neutraal-liberale signatuur, blauwe van katholieke en rode van orthodox-protestantse signatuur.

Onderzoeksjaar 1825

<i>Nederlandsche Staatscourant</i>		
Datum	Woorden	Inhoud
14-06-1825	82	Oprichting monument in de kerk van Waterloo. ³⁴⁷
Totaal	82	1 stuk

Van de *Amsterdamsche courant* en het *Algemeen nieuws- en advertentieblad* zijn er geen artikelen in 1825 die gerelateerd kunnen worden aan Waterloo

Onderzoeksjaar 1865

<i>Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant</i>		
Datum	Woorden	Inhoud
12-06-1865	23	Advertentie. Boek '1815-18 Junij-1865'. ^{348*}
12-06-1865	35	Advertentie. Boek 'Het leven van Willem den Tweede'.*
12-06-1865	35	Advertentie. Zegeteken als broche of roset.*
12-06-1865	27	Advertentie. Boek 'Waterloo'.*
12-06-1865	47	Advertentie. Waterloo-feest, schilderwerk.*
12-06-1865	54	Advertentie. Boek 'Waterloo, in Drie Zangen'.*
12-06-1865	124	Advertentie. Gedenkschrift 'Friesland in 1815'.*
13-06-1865	298	Fonds voor het oprichten voor een monument. ³⁴⁹
13-06-1865	403	De invulling van Waterloo-feest. ^{350*}
13-06-1865	126	Waterloofeest in Amerongen en oprichting gedenkzuil.*
13-06-1865	40	Advertentie. Boek 'De weesjongen van Leiden'.*
13-06-1865	66	Advertentie. Karakterstuk 'Herinnering aan Waterloo'.*
13-06-1865	18	Advertentie. Boek 'Vanbruggen, Slag bij Waterloo'.*
13-06-1865	87	Advertentie. Boek 'De tamboer bij Quatre-Bras en Waterloo'.*
13-06-1865	20	Advertentie. Boek 'Quatre-Bras en Waterloo', Knoop.*
13-06-1865	59	Advertentie. Feestviering in park Tivoli te Utrecht.*
13-06-1865	172	Advertentie. Feestviering in park ter herinnering.*
14-06-1865	81	Advertentie. Waterloo-bier. ^{351*}
14-06-1865	25	Advertentie. Triomftocht-aankondiging.*
14-06-1865	44	Advertentie. Banier, zo goed als nieuw.*

³⁴⁷ 'Binnenlandsche berichten. Brussel, den 11den Junij', *Nederlandsche Staatscourant*, 14-06-1825.

³⁴⁸ 'Geen titel', *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 12-06-1865.* De sterretjes geven aan dat de bijdrage in dezelfde krant verscheen.

³⁴⁹ 'Een monument der natie waardig', *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 13-06-1865.

³⁵⁰ 'Geen titel', *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 13-06-1865.* De sterretjes geven aan dat de bijdrage in dezelfde krant verscheen.

³⁵¹ 'Geen titel', *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 14-06-1865.* De sterretjes geven aan dat de bijdrage in dezelfde krant verscheen.

14-06-1865	172	Advertentie. Feestviering in park ter herinnering.*
14-06-1865	188	Advertentie. Decoraties voor het Waterloofoest.*
14-06-1865	71	Advertentie. Woord van Waterloo en Vredelied.*
14-06-1865	175	Advertentie. Een feestlied voor wijlen Willem II.*
15-06-1865	87	Advertentie. Boek 'De tamboer bij Quatre-Bras en Waterloo.' ^{352*}
15-06-1865	20	Advertentie. Boek 'Quatre-Bras en Waterloo', Knoop.*
15-06-1865	50	Advertentie. Vrij van werk voor triomftocht.*
15-06-1865	61	Advertentie. Oranjevlaggen voor Waterloofoest.*
15-06-1865	40	Advertentie. Boek 'De weesjongen van Leiden'.*
15-06-1865	66	Advertentie. Karakterstuk 'Herinnering aan Waterloo.'*
15-06-1865	32	Advertentie. Boek 'Thiers over de Slag bij Waterloo'.*
15-06-1865	59	Advertentie. Feestviering in park Tivoli te Utrecht.*
15-06-1865	85	Advertentie. Grand theater voor Quatre-Bras.*
15-06-1865	160	Advertentie. Concerten in paleis voor volksvljijt.*
16-06-1865	62	Feestelijke optocht van een groep leerlingen. ³⁵³
16-06-1865	1.110	Programma viering oud-strijders en Waterloofoest. ^{354*}
16-06-1865	188	Advertentie. Decoraties voor het Waterloofoest.*
16-06-1865	71	Advertentie. Woord van Waterloo een Vredelied.*
16-06-1865	106	Advertentie. Portret koning Willem II.*
16-06-1865	133	Advertentie. Uitverkoop decoraties.*
16-06-1865	118	Advertentie. Waterloo-courant.*
16-06-1865	40	Advertentie. Boek 'De weesjongen van Leiden'.*
16-06-1865	66	Advertentie. Karakterstuk 'Herinnering aan Waterloo.'*
16-06-1865	129	Advertentie. Boeken '18 Junij 1865' e.a..*
16-06-1865	55	Advertentie. Boek 'De slag bij Waterloo' feestuitgave.*
16-06-1865	32	Advertentie. Boek 'Thiers over de Slag bij Waterloo'.*
16-06-1865	20	Advertentie. Lierzang 'Pro Patria.'*
16-06-1865	42	Advertentie. Boek 'Typen voor en uit de Junijdagen'.*
16-06-1865	172	Advertentie. Feestviering in park ter herinnering.*
16-06-1865	32	Advertentie. Algemene illuminatie Amsterdam.*
16-06-1865	79	Advertentie. Boek 'Waterloo aan kinderen verhaald'.*
17-06-1865	516	Gedicht er ere van de veldslag bij Waterloo. ³⁵⁵
17-06-1865	20	Advertentie. Boek 'Quatre-Bras en Waterloo', Knoop. ^{356*}
17-06-1865	42	Advertentie. Boek 'Typen voor en uit de Junijdagen'.*
17-06-1865	115	Advertentie. Gelegenheidsouverture.*
17-06-1865	50	Advertentie. Kamer met uitzicht op triomftocht.*
17-06-1865	22	Advertentie. Programma's optocht te koop.*
17-06-1865	54	Advertentie. Boek 'Waterloo, in Drie Zangen.'*
17-06-1865	195	Advertentie. Boek 'Napoleon in Duitschland'.*
17-06-1865	173	Advertentie. Feestviering in park ter herinnering.*
17-06-1865	145	Advertentie. Volksfeest tuin de Nederlanden.*
17-06-1865	85	Advertentie. Grand theater voor Quatre-Bras.*
17-06-1865	114	Advertentie. Middag- en avondconcert.*
17-06-1865	49	Advertentie. Weekblad Asmodée over Willem II.*
19-06-1865	2.568	Vergelijk verbanning Napoleon met Jefferson Davis. ³⁵⁷
19-06-1865	451	Viering van het Waterloofoest. ³⁵⁸
19-06-1865	1.343	Programma van de triomftocht. ³⁵⁹

³⁵² 'Geen titel', *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 15-06-1865. * De sterretjes geven aan dat de bijdrage in dezelfde krant verscheen.

³⁵³ 'Nieuwediep, 14 Junij', *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 16-06-1865.

³⁵⁴ 'Geen titel', *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 16-06-1865.

³⁵⁵ Cornelis Loots, 'Ter eerste verjaring van den gedenkwaardigen veldslag bij Waterloo op 18 juni 1815', *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 17-06-1865.

³⁵⁶ 'Geen titel', *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 17-06-1865. * De sterretjes geven aan dat de bijdrage in dezelfde krant verscheen.

³⁵⁷ 'Amsterdam, Zondag 18 Junij', *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 19-06-1865.

³⁵⁸ 'Amsterdam, Zaterdag 17 Junij', *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 19-06-1865.

19-06-1865	343	Stuk over een oud-chirurgijn van 1815. ³⁶⁰
19-06-1865	105	Optocht van arbeiders. ^{361*}
19-06-1865	90	Concert van compositie van A.Berlijn.*
19-06-1865	442	Berichten van kranten uit 1825.*
19-06-1865	124	Getuigenis Napoleon over de prins van Oranje.*
19-06-1865	133	Advertentie. Uitverkoop decoraties.*
19-06-1865	160	Advertentie. Concerten in paleis voor volksvlijt.*
19-06-1865	106	Advertentie. Waterloo champagne.*
19-06-1865	26	Advertentie. Waterloo-likeur en -bitter.*
19-06-1865	79	Advertentie. Boek 'Waterloo aan kinderen verhaald'.*
20-06-1865	69	Advertentie. Feestviering 'op alle wapens.' ^{362*}
20-06-1865	295	Advertentie. Uitverkoop Waterloo-boeken.*
Totaal	13.419	79 stukken

De Tijd. Noord-Hollandsche Courant.		
Datum	Woorden	Inhoud
15-06-1865	1.497	Familieperikelen bij de Bonapartes. ³⁶³
19-06-1865	717	Vijftigste verjaring Waterloo. ³⁶⁴
19-06-1865	735	Programma viering van overwinning bij Waterloo. ³⁶⁵
19-06-1865	408	Programma viering van de vijftigste verjaring van de Militaire Willemsorde. ³⁶⁶
20-06-1865	79	Kort verslag Waterloo-viering. ^{367*}
20-06-1865	111	Te water laten fregatschip 'Waterloo'.*
20-06-1865	433	Getuigenis Napoleon over de prins van Oranje.*
20-06-1865	192	Viering bij gedenkteken te Soestdijk. ³⁶⁸
Totaal	4.172	8 stukken

Onderzoeksjaar 1915

Algemeen Handelsblad		
Datum	Woorden	Inhoud
15-06-1915 Ochtend	425	Oprichting gedenkteken te Quatre-Bras. ³⁶⁹
15-06-1915 Avond	1.629	Bewapening van de troepen voor de veldtocht van 1815. ³⁷⁰
15-06-1915 Avond	3.732	De slag bij Quatre-Bras. Het aantal woorden is inclusief een plaatje van 615 woorden. ³⁷¹
16-06-1915 Ochtend	178	Order van de opperbevelhebber van en voor de land- en zeemachten, herinnering 16 en 18 juni. ³⁷²
16-06-1915 Avond	41	Carillonbespeeling ter herdenking van Waterloodag. ³⁷³

³⁵⁹ 'Amsterdam, Zaterdag 17 Junij', *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 19-06-1865.

³⁶⁰ 'Ingezonden berichten. 16 Junij 1815-1865.', *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 19-06-1865.

³⁶¹ 'Geen titel', *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 19-06-1865. * De sterretjes geven aan dat de bijdrage in dezelfde krant verscheen.

³⁶² 'Geen titel', *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche courant*, 20-06-1865. * De sterretjes geven aan dat de bijdrage in dezelfde krant verscheen.

³⁶³ 'Amsterdam, 14 Junij.', *De Tijd. Noord-Hollandsche Courant*, 15-06-1865.

³⁶⁴ 'Amsterdam, 17 Junij. Waterloo.', *De Tijd. Noord-Hollandsche Courant*, 19-06-1865.

³⁶⁵ 'Geen titel', *De Tijd. Noord-Hollandsche Courant*, 19-06-1865.

³⁶⁶ 'Leyden, 16 Junij', *De Tijd. Noord-Hollandsche Courant*, 19-06-1865.

³⁶⁷ 'Geen titel', *De Tijd. Noord-Hollandsche Courant*, 20-06-1865. * De sterretjes geven aan dat de bijdrage in dezelfde krant verscheen.

³⁶⁸ 'Soestdijk, 18 Junij.', *De Tijd. Noord-Hollandsche Courant*, 20-06-1865.

³⁶⁹ '16 Juni 1915', *Algemeen Handelsblad*, 15-06-1915 Ochtendeditie.

³⁷⁰ 'Van dag tot dag. Voor honderd jaar en nu.', *Algemeen Handelsblad*, 15-06-1915 Avondeditie.

³⁷¹ W. G. de Bas, 'De eer onzer wapenen. I. Quatre-Bras – 16 Juni 1915.', *Algemeen Handelsblad*, 15-06-1915 Avondeditie.

³⁷² C. J. Snijders, 'Binnenland.', *Algemeen Handelsblad*, 16-06-1915 Ochtendeditie.

17-06-1915 Ochtend	41	Aankondiging opstel van J.W. de Bas over Waterloo en andere komende opstellen. ³⁷⁴ Deel van het stuk.
17-06-1915 Ochtend	137	Kranslegging bij de naald van Waterloo (Soestdijk). ³⁷⁵
17-06-1915 Avond	274	Herinnering aan Waterloo in huidige oorlogstijd. ³⁷⁶
17-06-1915 Avond	3.274	De slag bij Waterloo. ³⁷⁷
18-06-1915 Avond	2.095	De journalistiek over Waterloo in 1815. ³⁷⁸
19-06-1915 Ochtend	378	Kerkdienst ter ere van de slag bij Waterloo. ³⁷⁹
Totaal	12.204	11 stukken

<i>De Tijd</i>		
Datum	Woorden	Inhoud
15-06-1915	439	Oprichting gedenkteken te Quatre-Bras. ³⁸⁰
16-06-1915	718	Herdenkingsdag Quatre-Bras, de slag bij Quatre-Bras. ³⁸¹
16-06-1915	178	Order van de opperbevelhebber van en voor de land- en zeemachten, herinnering 16 en 18 juni. ³⁸²
17-06-1915	57	Kranslegging bij de naald van Waterloo (Soestdijk). ³⁸³
Totaal	1.392	4 stukken

<i>De Standaard</i>		
Datum	Woorden	Inhoud
14-06-1915	25	Beëdiging van cadetten op Waterloo'dag. ³⁸⁴ Deel van het hele stukje.
14-06-1915	145	Advertentie over een boek genaamd 'Waterloo' van J. R. Callenbach en geïllustreerd door J. H. Isings. ³⁸⁵
16-06-1915	180	Order van de opperbevelhebber van en voor de land- en zeemachten, herinnering 16 en 18 juni. ³⁸⁶
17-06-1915	129	Kranslegging bij de naald van Waterloo (Soestdijk). ³⁸⁷
17-06-1915	103	Herdenkingen op Waterloo'dag. ³⁸⁸
17-06-1915	145	Advertentie over een boek genaamd 'Waterloo' van J. R. Callenbach en geïllustreerd door J. H. Isings. ³⁸⁹
17-06-1915	41	Carillonbespeeling ter herdenking van Waterloo'dag. ³⁹⁰
19-06-1915	802	Column in briefvorm, eerste gedeelte over Napoleon en Waterloo. Daarna over huidige Nederlandse situatie. ³⁹¹ Deel van het stuk.
19-06-1915	281	Kerkdienst ter ere van de slag bij Waterloo. ³⁹²
Totaal	1.851	9 stukken

³⁷³ 'Carillonbespeeling Kon. Paleis.', *Algemeen Handelsblad*, 16-06-1915 Avondeditie.

³⁷⁴ 'Stemmen des tijds.', *Algemeen Handelsblad*, 17-06-1915 Ochtendeditie.

³⁷⁵ 'Quatre-Bras en Waterloo.', *Algemeen Handelsblad*, 17-06-1915 Ochtendeditie.

³⁷⁶ 'Waterloo-herinnering.', *Algemeen Handelsblad*, 17-06-1915 Avondeditie.

³⁷⁷ W. G. de Bas, 'De eer onzer wapenen. II. Waterloo – 18 Juni 1915.', *Algemeen Handelsblad*, 17-06-1915 Avondeditie.

³⁷⁸ 'Onder de streep. Waterloo-Journalistiek.', *Algemeen Handelsblad*, 18-06-1915 Avondeditie.

³⁷⁹ 'Herdenking slag bij Waterloo.', *Algemeen Handelsblad*, 19-06-1915 Ochtendeditie.

³⁸⁰ 'Gedenkteeken bij Quatre-Bras.', *De Tijd*, 15-06-1915.

³⁸¹ '16 en 18 Juni 1815', *De Tijd*, 16-06-1915.

³⁸² C. J. Sniijders, 'Waterloodag.', *De Tijd*, 16-06-1915.

³⁸³ 'Waterloodag.', *De Tijd*, 17-06-1915.

³⁸⁴ 'Leger en Vloot', *De Standaard*, 14-06-1915.

³⁸⁵ 'Geen titel', *De Standaard*, 14-06-1915.

³⁸⁶ C. J. Sniijders, '1815 – Waterloo'dag – 1915', *De Standaard*, 16-06-1915.

³⁸⁷ 'Waterloo's helden herdacht.', *De Standaard*, 17-06-1915.

³⁸⁸ 'Waterloo-dag.', *De Standaard*, 17-06-1915.

³⁸⁹ 'Geen titel', *De Standaard*, 17-06-1915.

³⁹⁰ 'Carillonbespeeling Kon. Paleis.', *De Standaard*, 17-06-1915.

³⁹¹ Bijltje, 'Brieven van Bijltje.', *De Standaard*, 19-06-1915.

³⁹² 'Waterloo-herdenking.', *De Standaard*, 19-06-1915.

Onderzoeksjaar 1935

<i>Algemeen Handelsblad</i>		
Datum	Woorden	Inhoud
13-06-1935 Avond	42	Advertentie van "De IJzeren Hertog", film over Wellington. ³⁹³
14-06-1935 Ochtend	123	Aankondiging herdenking Waterloodag. ³⁹⁴
14-06-1935 Avond	264	Vergelijking Van Heutsz als Napoleon. Deel van het stuk. ³⁹⁵
16-06-1935 Ochtend	990	Aankondiging van "De IJzeren Hertog", film over Wellington. Inclusief een afbeelding van 289 woorden. ³⁹⁶
16-06-1935 Avond	155	Aankondiging herdenking Waterloo met carillonconcert. ³⁹⁷
18-06-1935 Ochtend	88	Veiling brieven van Napoleon en Wellington. ³⁹⁸
19-06-1935 Ochtend	74	Slag bij Waterloo is herdacht. ³⁹⁹
19-06-1935 Ochtend	2.075	Verslag herdenking Waterloodag. Inclusief een plaatje van 476 woorden. ⁴⁰⁰
19-06-1935 Avond	414	Afbeelding van de marinekapel tijdens de herdenking met onderschrift. ⁴⁰¹
Totaal	4.225	9 stukken

<i>De Tijd</i>		
Datum	Woorden	Inhoud
13-06-1935 Avond	184	Aankondiging herdenking Waterloodag. ⁴⁰²
13-06-1935 Avond	254	Aankondiging van "De IJzeren Hertog", film over Wellington. ⁴⁰³
14-06-1935 Ochtend	185	Aankondiging herdenking Waterloodag. ⁴⁰⁴
15-06-1935 Avond	1.320	Recensie van "De IJzeren Hertog", film over Wellington. Inclusief een afbeelding van 230 woorden. ⁴⁰⁵
16-06-1935 Ochtend	170	Aankondiging herdenking Waterloo met carillonconcert. ⁴⁰⁶
18-06-1935 Ochtend	214	Aankondiging herdenking Waterloodag. ⁴⁰⁷
19-06-1935 Avond	1.738	Verslag herdenking Waterloodag. ⁴⁰⁸
19-06-1935 Avond	630	Afbeelding van de marinekapel tijdens de herdenking met onderschrift. ⁴⁰⁹
20-06-1935 Ochtend	199	Verslag bezoek reserveofficieren aan monument bij Waterloo. ⁴¹⁰
Totaal	4.894	9 stukken

<i>De Standaard</i>		
Datum	Woorden	Inhoud
18-06-1935	98	Veiling brieven van Napoleon en Wellington. ⁴¹¹

³⁹³ 'Geen titel', *Algemeen Handelsblad*, 13-06-1935 Avondeditie.

³⁹⁴ 'Herdenking slag bij Waterloo.', *Algemeen Handelsblad*, 14-06-1935 Ochtendeditie.

³⁹⁵ 'Onze Napoleon', *Algemeen Handelsblad*, 14-06-1935 Avondeditie.

³⁹⁶ 'Alhambra. „De IJzeren Hertog”.', *Algemeen Handelsblad*, 16-06-1935 Ochtendeditie.

³⁹⁷ 'Herdenking Waterloodag. Carillonconcert.', *Algemeen Handelsblad*, 16-06-1935 Avondeditie.

³⁹⁸ 'Brieven van Napoleon. Veiling te London.', *Algemeen Handelsblad*, 18-06-1935 Ochtendeditie.

³⁹⁹ 'Slag bij Waterloo herdacht. Redevoering, marsch en taptoe in de hoofdstad.', *Algemeen Handelsblad*, 19-06-1935 Ochtendeditie.

⁴⁰⁰ 'Slag bij Waterloo herdacht', *Algemeen Handelsblad*, 19-06-1935 Ochtendeditie.

⁴⁰¹ 'De Marinekapel uit Den Helder', *Algemeen Handelsblad*, 19-06-1935 Avondeditie.

⁴⁰² 'Slag bij Waterloo. Herdenking op 18 dezer', *De Tijd*, 13-06-1935 Avondeditie.

⁴⁰³ 'De IJzeren Hertog. Van Vrijdag af in Alhambra', *De Tijd*, 13-06-1935 Avondeditie.

⁴⁰⁴ 'De slag bij Waterloo. Taptoe op den Dam', *De Tijd*, 14-06-1935 Ochtendeditie.

⁴⁰⁵ F. v. B., 'De IJzeren Hertog. Boeiende historische film', *De Tijd*, 15-06-1935 Avondeditie.

⁴⁰⁶ 'Carillonbespeeling op Waterloodag. Gevolgd door massazang en taptoe op den Dam', *De Tijd*, 16-06-1935 Ochtendeditie.

⁴⁰⁷ 'Waterloo-herdenking. Kon. Marinekapel uit Den Helder trekt Dinsdagavond door de stad', *De Tijd*, 18-06-1935 Ochtendeditie.

⁴⁰⁸ 'Slag bij Waterloo-herdenking. Bijeenkomst IJslubterrein', *De Tijd*, 19-06-1935 Avondeditie.

⁴⁰⁹ 'Geen titel', *De Tijd*, 19-06-1935, Avondeditie.

⁴¹⁰ 'De slag bij Waterloo', *De Tijd*, 20-06-1935 Ochtendeditie.

19-06-1935	630	Afbeelding van de marinekapel tijdens de herdenking met onderschrift. ⁴¹²
20-06-1935	149	Verslag bezoek reserveofficieren aan monument bij Waterloo. ⁴¹³
Totaal	877	3 stukken

Onderzoeksjaar 1965

<i>Algemeen Handelsblad</i>		
Datum	Woorden	Inhoud
11-06-1965	228	Kort bericht over verslag bezoek aan Waterloo. Inclusief een afbeelding van 137 woorden van een huzaar. ⁴¹⁴
12-06-1965	4.799	Geschiedenis van veldtocht van 1815. Inclusief twee afbeeldingen, één van het slagveld van 1815, één van de huidige velden, respectievelijk 1.117 en 1.469 woorden. ⁴¹⁵
14-06-1965	143	Banket ter herdenking van Waterloo. ⁴¹⁶
17-06-1965	172	Bal ter herdenking bal voor de slag bij Waterloo. ⁴¹⁷
Totaal	5.342	4 stukken

<i>De Tijd-Maasbode</i>		
Datum	Woorden	Inhoud
12-06-1965	4.164	Geschiedenis van veldtocht van 1815. Inclusief vier afbeelding van Blücher, Wellington, de prins van Oranje en 'de Naald', van respectievelijk 223, 348, 1.143 en 1.060 woorden. ⁴¹⁸
17-06-1965	79	Film waarin Waterloo als slachting wordt verbeeld. ⁴¹⁹
19-06-1965	715	Afbeelding van een maquette van de slag bij Waterloo. ⁴²⁰
19-06-1965	241	Tentoonstelling over Waterloo in Brussel. ⁴²¹
Totaal	5.199	4 stukken

<i>Trouw</i>		
Datum	Woorden	Inhoud
17-06-1965	1.091	Waterloo 150 jaar na de slag. ⁴²²
Totaal	1.091	1 stukken

⁴¹¹ 'Nieuwe veiling van brieven van Napoleon', *De Standaard*, 18-06-1935.

⁴¹² 'Geen titel', *De Standaard*, 19-06-1935.

⁴¹³ 'Ned. reserve-officieren te Waterloo.', *De Standaard*, 20-06-1935.

⁴¹⁴ 'Oorlog in Waterloo', *Algemeen Handelsblad*, 11-06-1965.

⁴¹⁵ H. Hoefnagels, 'Impressies van een slordig slagveld', *Algemeen Handelsblad*, 12-06-1965.

⁴¹⁶ 'Fransman absent op Waterlooobanket in London', *Algemeen Handelsblad*, 14-06-1965.

⁴¹⁷ 'Waterloobal te Brussel', *Algemeen Handelsblad*, 17-06-1965.

⁴¹⁸ H. Bronkhorst, 'Honderdvijftig jaar geleden: Waterloo, Napoleons ondergang', *De Tijd-Maasbode*, 12-06-1965.

⁴¹⁹ 'Waterloo als slachting in tv-uitzending', *De Tijd-Maasbode*, 17-06-1965.

⁴²⁰ 'Herinnering aan de slag bij Waterloo', *De Tijd-Maasbode*, 19-06-1965.

⁴²¹ 'Tentoonstelling „Waterloo 1815” in Brussel', *De Tijd-Maasbode*, 19-06-1965.

⁴²² 'Waterloo, magneet voor het toerisme. Herdenking van de slag op 18 juni', *Trouw*, 17-06-1965.